وتوویژ لەگەڵ مەلا سەید حەسەن واژی

محەممەد حەسەن ناسراو بە مەلا سەید حەسەن واژی کوڕی حاجی مامۆستا مەلا سەید نوورەدین واژی پەسویێ. شوێنی لە دایک بوون: پەسوێی پیرانشار لە پارێزگای ورمێ، بەرواری لە دایک بوون ١٣٥٢/٧/١، خوێندەواری: قۆناغی ناوەندیی قوتابخانەی دەوڵەتی، ١٣ ساڵ خوێندن لە حوجرە و ناوەندە ئایینییەکان، بەڵگەنامەی سەتحی ٣ی حەوزە بەرانبەر بە لیسانس، لە ساڵی ١٣٧٧ بووە بە مەلا لە ئاواییی پەسوێ بۆ ماوەی ١١ ساڵ، ۴ ساڵ لە ئاواییی شنۆزەنگی پیرانشار و ٧ ساڵ لە مزگەوتی عەشەرە موبەششەرەی پیرانشار وتاربێژی ئایینی بووە. بڕوانامەی زانستە ئایینییەکانی لە خزمەت باوکی وەرگرتووە. پاش زیاتر لە ٢٥ ساڵ چالاکیی نیشتمانی لە ناوخۆ، لە ڕێکەوتی ١٠ی پووشپەڕی ١٣٩٧ ڕۆژهەڵاتی کوردستانی بە جێ هیشتووە. کار و چالاکی: توێژینەوەی هزری و مەیدانی لە چەند تەوەردا، نووسینی چەندین بابەت و بەڕێوەبردنی دەیان کۆنفرانس و بەشداری کردن لە کۆمەڵێک سمینار و کۆبوونەوەی گەورە.

تیشک *سپاس مامۆستا بۆ ئەوەی، لەپێوەندی لەگەڵ باسێکی هەستیار کە لەرۆژهەڵاتی کوردستان وەک ئیسلامی سیاسی دەناسرێتەوە، کاتت بۆمان تەرخان کرد. وەکوو یەکەم پرسیار، تکایە پێناسەیەکمان لە ئایین و دەسەڵاتی ئایینی بدەنێ؟*

به نێوی خوا، سەرەتا ماندوونەبوونی و دەسخۆشیتان لێ دەکەم. کردنەوەی باسێک لەسەر ئایین و دەسەڵاتی ئایینی و بزاڤ وجەریانات و رێکخراوە ئایینییەکان ولێک کردنەوەی چەمکەکانی ئیسلامی سیاسی، دەوڵەتی ئیسلامی وحکومەتی ئیسلامی، هەڵگری باسێکی چڕ و پڕە. ئەو بابەتە لێوردبوونەوەی تایبەتی پێویستە وئەگەر ئاورێکی زانستییانە وردی لێ نەدرێتەوە، ڕەنگە ناشیيانە لێدوانی، غەدر بێ لە خۆی مژارەکە و بەردەنگ و لە کۆتادا خەسار و لێکەوتەکانی زێدەتر بن لە بەرهەمەکانی. کەواتە وەک پرسیارەکەت فەرموو پێداویستی لەپێشینەی ئەو مژارە ناسینی ئایین ودەسەڵاتی ئایینییە، و ئەسڵەن ئایین رۆڵی چییە؟ و کەڵکی بۆ مرۆڤایەتی چییە؟ کەڵکی بۆ تاک چییە؟ ئایینی ئیسلام لە درێژەی ئایینە مێتافیزیکییەکاندایە، بەشەر لە سەرەتای مێژووی ناسراویەوە و لەو کاتەوە کە بەسەرهاتی ژیانی وەک خۆی لە لەوحە و پەرتووکەکاندا نووسراوە، بۆژیانی خۆی و بۆ بەرێوەبردنی ئەرکەکانی رۆژانەی، بۆ هەبوونی کۆمەڵگایەکی رێکوپێک، ناچار بووە شتێک پێڕەو بکات وەکوو یاسا، شتێک پێڕەو بکات وەکوو نەرێت و عورف و عادەت، کە ژیانەکەی بە جۆرێک بێت کە خۆی تێدا ببینێتەوە؛ تێیدا بحەوێتەوە، تێیدا بحەسێتەوە. هەیە بۆخۆی یاسایەکی رێکخستووە وەکوو ئەو مەکتەب یا رەوتانەی کە ئینسانی بوونە یا بە ئەدەبیاتی ئەورۆ هۆمانیستی، ماتریالیستی، پۆزێتیڤیستی، ئەگزیستانسیالیستی و بەهەر نێوێک کەهەیە، ـ باشەڕی وشە و دەستەواژەنەکەین ـ گرینگ ئەوەیە بەشەر بۆ ژیانێکی ئارام و خۆش، پێویستی بەیاسا هەیە، پێویستی بە دیسیپلین هەیە، پێویستی بە تەعریف کردن و رێکخستنی بایەخەکان هەیە، نیازی بە تەعریف کردنی مافەکان هەیە، نیازی بەپێناسەیەکی ورد لە ئەرکەکان هەیە و ئەگەر ئەرکەکانیان بەرێوەببەن و داکۆکی لە مافەکانیان بکەن، بە پێی عادەت ئەو کۆمەڵگایە، کۆمەڵگایەکی بەختەوەرە. ناڵێین تەواو و بێ کەم وکۆرییە، بەڵام کۆمەڵگایەکی زیندوو و لەسەر سکەیە، کۆمەڵگایەکە کە بەپێی ئەو توانا زانستییانە بەرێوەدەچێ.

ئایینی ئیسلام یەکێکە لە رێکارەکان بۆبەختەوەریی مرۆڤ چ بە تاک، چ بەکۆمەڵ. ئەو یاسا و رێسایانەی هەن بەشێکیان سەرچاوە وباکگراوندەکەیان، باکگراوندی تەواو بەشەرییە. یانی لە ئەساسدا دارشتنەکەی دارشتنێکی بەشەرییە و بەشەر بۆ خۆشی و بەختەوەریی خۆی و کۆمەڵگای، بۆ پاراستنی مرۆڤایەتی، بۆ ژینگە پاراستن و بۆ هەموو پێداویستییەکانی، تێفکریوە رێیەک بدۆزیتەوە کە ئینسان بگەیەنێ بە کەنارەیەکی ئارام و ژیانێکی سەرکەوتوو. ئەو خەڵکانەی کە باوریان بە مێتافیزیک و دەسەڵاتێک هەیە لەسەرەوەی دەسەڵاتەکانی دیکە، -کە هەمووشیان ئەو زاتە بەنێوی ئەڵڵا ناناسن- ئەوانیش هەوڵیان داوە لەوفیکر و هزرەرا کە هەیانە یاسا و رێسا و بنەمایەک وەربگرن کە خزمەت بە خۆیان و هاوبیرەکانیان و کۆمەڵگای بەشەری بکات.

کەواتە ئەگەر لەو گۆشە نیگایەوە چاوی لێ بکەین، ئیسلام لە پۆلێنبەندییەکدا کە دەکرێ، لەبەشی یاسا و رێسا ئاسمانی و مێتافیزیکییەکانە، کە بێ گومان هاتووە بۆ بەختەوەر کردنی بەشەر. کە قسە لە بەختەوەریی ئینسان دەکرێ، تەنیا قسە لە مرۆڤ نییە، بەڵکوو قسە لە ژینگە و

ئێکۆسیســـتەمێکە کە تێیدادەژی، پێویســـتە ئــەرک و مافـــی خۆی تەعریف بــکات، مافی ژینگــە و ئاژەڵان پێناســە بــکات و هەروەها تەواوی ئەو شتانەی کە خزمەت دەکەن بەوەی کــە کۆمەڵگا کۆمەڵگایەکــی بەختەوەر بێ بە هەموو ڕەهەنــد و لایەنەکانەوە. کەواتە ئایینی ئیسلام، لە درێژەی ئایینە میتافیزیکییەکاندایە، تەعریفـــی ئینســـانە باوەڕدارەکانــە لە ئەرک و مـــاف. تەعریفـــی نیزامێکـــی مەعریفەتی و بایەخەکان دەکات بــەو پێوەرەمێتافیزیکییانە کە دەیانناســـێ. کەواتە ئیســـلام بــۆ خزمەتە بە بەشـــەر، بە ژینگە، بە بەختەوەری. خەڵک ناگرێتە خزمەت، بەڵکوو بۆخۆی خزمەتگوزاری پێشکەش دەکات. ئەوکەســـانەی باوەڕمەندن بە بیرێکـــی مێتافیزیکی و خودایـــی، نابێ وا بیربکەنەوە کە بەشەر دەبێ خزمەتی خوا بکات، چوونکە خوا پێویستی بە خزمەتی بەشەر نییە. ئـــەوە زەعف و لاوازییە بۆ ســـاحەتی خودایی کە بەشـــەر خزمەتی خودا بکا. لەو ڕوانگەیەوە تەنانـــەت بەندایەتیکردن، خزمەتە بەخۆت بۆ خاوێن کردنەوەی جەســـتە یان دەروونت تا لە کۆتاییدا بتوانی وەکووتاکێکی ســـالم، خزمەت بە کۆمەڵـــگا بکەیت. هەڵبەت ئەوە مانای ئەوە نییە کە ئێمە بڵێین ئەو خزمەتگوزارییە لەسەر خوای واجبـــە، بەڵام لە ئاکامـــدا ئەوەی خوا ئەمری پێ دەکا، هەر لە بەرژەوەندیی بەشەرە. کەواتـــە لە یەک پێناســـەدا ئایینی ئیســـلام بریتییە لە کۆمەڵێک یاســـا کە چوارچێوەیەک و کۆمەڵـــە بایەخێک دەناســـێنێ و بەپێی وی ئەرک و مافەکان تەعریف دەکات و لە ئاکامدا، مرۆڤێکی ســـالم و ڕێکوپێک پەروەردە دەکات کــە پێش هەموو کەس خزمـــەت بەخۆی، بە بنەماڵەی خۆی و خزمـــەت بەکۆمەڵگا بکات، بۆ بەختەوەریـــی کۆمەڵگا و خزمەتی ئایین بە مرۆڤایەتی.

ئیستا پرسیارێکی دیکە، هۆکاری دروســـت بوونی ئەو ڕەوتە جیاوازانە چییە لە خودی ئایینـــدا، لەکاتێکدا وەکوو دەق، دەقێکی تاک و دیاریکراو هەیە؟

بۆ ئەو پرسیارە دەبێ بە دوو شێوە وەڵامتـــان بدەمـــەوە؛ وەڵامێـــک بە زمانێکی سادە بۆ لێ تێگەیشتنێکی گشتی و وەڵامێکی پسپۆڕانە بۆ ئەو کەسانە کە ئـــاگاداری زیاتریان لەســـەر بابەتە هزرییەکان هەیـــە. ئـــەوەی وەک ئاییـــن، وەکـــوو دەقی پیرۆزهەیە بۆخۆی قســـەناکات. چونکە باسی ئێمە ئایینی ئیسلامە، من نامەوێ لەسەر ئایین و ئایینزاکانی دیکە بەگشتی قسە بکەم. دەقی پیرۆزی ئیســـلام قورئان و ســـوننەتە. تەنانەت سوننەتیش بەو ئامانجە کە وەکوو دەقی پیرۆز سەیری بکرێ، پاڵێوراوە. زۆر شتی ناڕاست کە بە ئامانجی جیاواز دراونەتە پاڵ نێردراوی خوا، بژار کراون و بەشـــێک لە فەرموودەکانیش کە حەزرەت درووەدی خوای لەســـەر بێ، نەک بە ســـیفەتی نێردراو، بەڵکوو بۆ وێنە بە سیفەتی ئەمیر فەرموویەتی، کاتینە. قورئان و ئەو بەشە لە ســـوننەت کە وەکوو سەرچاوە دەمێنیتەوە، کەمتر قسە لە خاڵەوردەکان و واتا پاژەکییەکان دەکەن. بەڵکوو دەتوانین بڵێین زۆرینەی کات و بەتایبەت قورئان، هێڵەگشـــتییەکان دەخەنە بەر باس و ئیتر لە ڕەهەندەکانی دیکەدا ئازادیی داوە بە مرۆڤ، بەو مەرجە کە هێڵە سوورەکان بپارێـــزێ. مـــادام دەڵێین ئایین لـــە خزمەتی مرۆڤدایـــە، ئەگەر بێنی بەشـــەر کۆنکرێت لە خەندەکێـــک داحاســـێی کەیـــت، ڕێگەت بە بیرکردنەوەی نەداوە، بەربەســـتت بۆ دروست کردوە لـــەوەی کە خۆی ببینێتـــەوە و وەکوو مـــرۆڤ، کەڵک لە بیر و هـــزر و عەقڵی خۆی وەرگرێ.

ئایین لە دەقی پیرۆزدا وەکوو هێڵی گشتی دابەزیـــوە، چوارچێوەیەکی دروســـت کردووە، بەڵام وەکوو بینایەکی کۆنکرێت و چەقبەستوو دانەڕێژراوە کە هەموو وردەکارییەکی تێدا بێت. خاڵە گشتییەکان باس کراون و ئیزن بە مرۆڤ

دراوە بۆخۆی دەق وەدەنگ بێنێ، یانی تەفسیر لە دەق بکات. بەڵام بەو مرۆڤانەی کە توانایان هەیە، نەک هەر کەس لە خۆیەوە بە بێ شارەزایی قسەی لێ بکات. هەردەقێکی گشتی کە هات، خەڵکانێک دێن هەر یەکە و لە ڕوانگەی خۆیەوە چ شتێک بۆ وی ئەولەویەتی هەبێ، لەو بەشەڕا دەچیتە ناو بابەتەکە. ئەوانەی بۆ وێنە ئەخلاق و فەزیلەتیان بەلاوە گرینگە، مانای ئەوە نییە شتەکانی دیکە نابینن و لەبەرچاوی ناگرن، بەڵکوو فۆکووسیان لەسەر ئەخلاق و فەزیلەت دەبێ. بەشێک فۆکووسیان لەسەر فیقهـ و شەریعەتە وەکوو ئەحواڵی شەخسییە، بەشێک لەسەر حوکم ودەسەڵاتی ئایینی، هەر یەکە، بەپێی ئەو ئەولەویەتەی بۆ وی هەیە لەسەر بەشێک زووم دەکات و لەگەڵ ئەوەیش حورمەت لە بەشەکانی دیکە دەنێ. مانای ئەوە نییە ئەو کەسەی کە تەنیا فۆکووسی لەسەر ئەخلاقە دەسەڵات نابینێ، بەڵام هەر تاقم و گرووپێک کێهەی پێ گرینگترە، زێدەتر لەسەر ئەو بابەتە قسەدەکات و هەوڵ دەدات ئەگەر مەکتەبێک دروست بکات یا تەفسیرێکی بەشەری بخاتەڕوو، لەو بەشە پتر بمێنیتەوە. ئەوە بەشێکە لە هۆکاری وەی کە چۆنە خوێندنەوەکان توێ توێ بوونە و هەر یەکەی بە لایەکدا قسەی لەسەر دەکات. بەڵام هەر بە گشتی ئایینی ئیسلام ئیجازە دەدات هەر بە پشتبەستن بە دەق، کە مرۆڤ بە عەقڵ و بۆچوونی خۆی و بە پشتبەستن بە بەڵگە نەک بە هەوا و هەوەس و ویستی خۆی بڕواتە نێو پرسەکان. بەڵام ئایینی ئیسلام وەکوو بابەتی لێکۆڵینەوەی ئەوجار لە پۆلێنبەندیدا بە دوو بەشی زۆر سەرەکی دابەش دەبێ. بەشێکی بەشی کەلامییەتی کە پێی دەوترێ ئوسوول یا بنچینەکان. ئەوە جیهانبینی و بەشی خودا ناسییەکەیەتی، جیهانبینی بەشێکە کە هەر بە پێی بەڵگە و سەرچاوە دینییەکان تەقلید و لاساکەریی لە بنچینەکانیدا دروست نییە. یانی یەکێک دانپێدانانی بە خودا و بەو بەشەی کە لە دینی ئیسلامدا پێی دەگوترێ ئوسوولی باوەڕ و بە ڕوکنی ئیمان دەناسرێ، کوێرکوێرانە بێ. بەو شەش ئەسڵانە کە ئیمان بە خودا و بە مەلائیکە و کتێبە ئاسمانییەکان و پێغەمبەران و ڕۆژی قیامەت و قەزاوقەدەرە، کە ئەوانە تەفسیر هەڵگرن. لەو بەشەدا کە بەشی ئوسوول و جیهانبینییە، بەپێی دەقەکان زۆرینەی زانا ئایینیەکان پێیان وایە، تەقلید دروست نییە. هەڵبەت نارەوابوونی تەقلید مانای ئەوە نییە هەموو کەس دەتوانێ لەو بەشە گرینگە بۆخۆی فیکرێکی هەبێت، تەقلید یانی وەدواکەوتنی کوێرکوێرانە و بێ پرسیارکردن لە بەڵگە. لەو بەشەش ئینسانەکان جیاوازن و هەرکەس بە پێی زەرفییەت و توانایی خۆی تەکلیفی لەسەرە لە بەڵگە بپرسێ. کەواتە لەبەشی ئوسوولییەکەیدا مەزاهیب و شێوە بۆچوونەکانی یەکجار زۆرن و ڕێگە پێدراویشە. لەبەر وەی کە خوداپەرەست بوون یا یەکتاپەرەست بوون پێوەندیی بە تاکەوە هەیە. ئەو تاکە دەبێ قەناعەتی لەو شتانەدا بۆ دروست بێ. بە ئیستلاحی دین دەڵێن بێعسەتی پێ بگات و قەناعەتی بە بوونی خودا وکەون و مەکان بە پێی تەعریفی ئیسلام بۆ دروست بێ. ئەو قەناعەتە بە کوێرکوێرانە وەدواکەوتن دروست نابێ، کەواتە لە بەشی ئوسوولیدا، بەرفراوانیی جیاوازییەکان ڕێگە پێدراوە و هەرکەسە بەپێی بۆچوونەکانی خۆی بەڵام بە گوێڕاگرتن لە زانایان و وردبوونەوە لە بەڵگەکان، لە کوێ قەناعەتی بۆ دروست بێ، دەتوانێ بڵێ ئەو دەلیلانەم قەبووڵ بوو و لەوە قەناعەتم لا دروست بوو. لە ئوسوولدا ئێمە دوو مەزهەبی زۆر سەرەکیمان هەیە، مەزهەبی ئەشعەری و ماتوریدی. ئەو دوانە زۆر سەرەکین نە بەو مانایەی کە ساختارێکی کۆنکرێتن، بەڵکوو بەو مانایە کە سەرکەوتوون و بەشی زۆری موسوڵمانانی دونیا، بەڵگەکانی ئەشاعیرە و ماتۆریدییەیان بە دڵە و قبوڵیان کردووە. دیارە هیچ ئینحسارێکیش بۆ ئەو دووە

نییە و خەتی دیکەش هەن و ڕێگە پێدراویشە. بەڵام هــۆکار چییە کە ئــەو دوو مەزهەبە وا سەرکەوتوون؟ ئاســاییە کە ئەوە بە هەڵکەوت نییــە و لەبــەر وەیــە کــە خوێندنەوەکەیان توانیویەتــی زۆرتریــن ڕێــژەی حەقخــوازان گیرۆدەی خۆی بکا. حەقخوازی تایبەتمەندیی لەمێژینەی مرۆڤە و مێژوو سەلماندوویەتی کە هیچ هزر و بیرۆکەیەکی لاواز تواناییی مانەوەی نییــە و لەکۆتاییدا بیرۆکەیــەک دەمێنیتەوە کــە توانیبێتی باشــترین ولام بــۆ زۆرترین و گرینگتریــن پرســیارەکانی حەقخوازان دابین بکات.

بەشی فرووعیش هەیە، واتا بەشی کردە و ڕەفتارەکان کە پێنج ڕوکنی ئەســڵیی هەیە لە ئیســلاما وەکوو شادەوئیمانی و نوێژ و ڕۆژوو و زەکات وحەج. کە بەشــێکیان هەر بە زمانن، بەشێک بەزمان وبە جەستەن، بەشێک بە ماڵن و بەشــێک بەجەستە و بەماڵیشن. لەو بەشەی کــە پاشــکۆیەکانن، دیتنــەوە و هەڵێنجانی ئەحکام تەخەسسوس و پســپۆڕیی پێویستە. کەسایەتیی شــارەزا لە فەننی دەوێ کە پێی دەڵێن موجتەهید. موجتەهیدیش چەند تاقمی هەیــە: موجتەهیدی موتڵــەق، موجتەهیدی فی‌المذهب، موجتەهیدی فی‌الفتوی کە ئەوانە یەک لەدوای یەک مەیدانی قسەکردنیان بەپێی زانست و پسپۆڕی جیاوازە. دەستەواژەیەکیش هەیە لەژێــر نیشــانی (تجزی اجتهــاد) کە زانایەک لەیەک بابەتی تایبەت دا پســپۆڕە و بــۆی هەیە حوکم هەڵێنجێ. ئەوانە گشــتیان باسی پســپۆڕانەن و من زیاتر ناچمە نێو وردە کارییەکانیــان. گرینــگ ئەوەیە ئــەو پەیامە وەربگرین کە ئەوە بەشی پراگماتیکی ئیسلامە و دەبی بە زانست و پسپۆڕی پێش بە ئانارشیسم بگیرێ. کەســانێک زانســتییانە یاســاکان لە دەقەکان هەڵدێنجن. ئەوکەسانەی پسپۆڕ نین، یاســاکان ڕەچاو دەکەن وسیستەمی قەزاییش بەپێی وی حوکم دەکا. کە دەڵێین وەرگرتنی حوکم لە دەقەکان بەشــی فرووعە واتا فەرعی بــەر عەقیدەیــە، یەعنی دوای ئــەوەی کابرا بیروبــاوەڕ و جیهانبینییەکــەی بە قەناعەتەوە دامەزرا، جا ئەوجــار ئەرکی بۆ دیاری دەکرێ و دێتە ئەســتۆی. پەس لە بەشی فرووعیشدا دوبــارە هەبوونی جیاوازی ڕێگە پێدراوە، بەڵام بە تاکی پســپۆڕ کە حوکم هەڵبێنجێ لە دەق و حوکمیــش هەڵبێنجێ نەک بۆ ئەوەی ژیان لەخەڵــک قورس بــکات، بەڵکوو بــۆ ئەوەی ڕێــکار ببینێتەوە کە خەڵــک ژیانێکی ڕەوان بکەن. ئــەوەی کە پێغەمبــەر درودی خوای لەســەر بێ، دەفەرمــێ ئیختلافی ئۆمەتی من ڕەحمەتە، یەعنــی ئیختلافی زانایانی ئۆممەت لــە هەڵێنجانی حوکم لە دەق بە پێی زروف و زەمان بە لەبەرچاوگرتنی بەڵگەکان بێ کە ئەو حوکمە کارهاســانی بۆخەڵک بکات و دین لە ئەو خەڵکە نەبێتە شــتێکی دەست و پێ‌گیر، بەڵکــوو بتوانن کێشــەی ڕۆژانەی خۆیانی پێ چارەسەر بکەن.

بەڵام بێمە سەر وەڵامی ئەسڵی و پسپۆڕانەی پرســیاری جەنابت؛ خوا یەکە، پێغەمبەر یەکە و دەق یەکــە، بەڵام ئێمە دەبینین کە گرووپ وئەحــزاب و ڕەوتــە ئیســلامییەکان، زۆرجار لەگــەڵ یەکتر تەنانەت زاویــە پەیدا دەکەن. نەک هەمپوشانییان نییە، بەڵکوو هەیە یەکتر بە دەرچوو لە بازنــەی دین تۆمەتبار دەکەن، شــەڕ لەگــەڵ یەکتر دەکــەن و لــە یەکتر دەکــوژن. ئەوە دەگەڕێتــەوە بۆ چەند هۆکار کە لە کۆتاییدا تێگەیشــتنێک بۆ مرۆڤەکان لە ئایین ساز دەکا. جا بە پێی ڕێژەی ڕەخنەکردن و پەســندکرانی هێرمێنۆتیک لە کۆماڵگاکاندا، ڕێژەی گــرژی و هاڵۆزییەکانیش ســەروژوور دەکا. ئێپیســتێمۆلۆژی واتــا ماریفەتناســی، دەتوانــێ زۆرترین کارتێکەریی هەبێ لەســەر لێک نزیک کردنــەوەی خوێندنەوەکان، بەڵام بەداخەوە کەمترین ڕێژەی ئاگاداری لەو چەشنە زانستە لە نێو کۆمەڵگادا هەیە. ماریفەتناسی، ڕێخۆشــکەرە بۆ هەڵســوکەوتێکی شێوازمەند لەگەڵ دەقــەکان و مەیدان و دەرفەتی عەقڵ

ڕوون دەکاتەوە. هەر ڕێژەی دەرفەت و مەیدانداریی عەقڵ لە هەنبەر نەقڵیشە، کە زۆرترین باندۆری لە زۆربوونی ڕەوتە فکرییەکان هەیە. ئەوەی کە لە فەلسەفەدا پێی دەڵێن هێرمۆنۆتیک یانی زانستی پێش‌فەهمەکان، یانی باکگراوندە زێهنییەکان، هەرتاکێک بەپێی پەروەردەی خۆی، بە پێی سایکۆلۆژیی خۆی، بەپێی باروودۆخی ئاووهەوایی، بە پێی شەڕایتی ئیقلیمی، بەو ژیانەی کە تێیدایە تەفسیر لە دەق دەکات. بەڵام بەشێک لە خوێندنەوەکان و بە دیاریکراوی بناژۆخوازان، نەک هێرمێنۆتیک و دەوری دۆخ لەسەر لێکدانەوەی دەق ناسەلمێنن، بەڵکوو تەنانەت ڕێگە بە عەقڵیش نادەن دەوری هەبێ و پێیان پێویست نییە پاڕادۆکسە ڕواڵەتییەکانیش وڵام دەنەوە. لایەنی بەڕامبەرەکەی گیرۆدەی عەقڵ و خرەدی خۆداڕێژە و مەیدانێکی ئەوتۆ بۆ نەقڵ واتا دەقە پیرۆزەکان ناهێڵێتەوە. لەوسەر تا ئەوسەری ئەو جەغزە بە بەسترانەوە بە ڕێژەی دەوری عەقڵ لەسەر نەقڵ، بە دەیان خوێندنەوەی لێ ساز دەبن. خوێندنەوەی ناوەندی ئەو دوو لایەنە، مەدرەسەی ئەشاعیرەیە کە گونجانێکی تەواوی لەنێوان عەقڵ و نەقڵ ساز کردووە ، چون پێبەندی ئێپیستێمۆلۆژییەکی ڕێئاڵیستیک و واقیع‌بینانەیە، وەکوو یەک مەدرەسە ماوەتەوە و شاخە شاخە نەبووە.

دیارە ئەو کێشانەی کە ئێمە ئیستا دەیبینین لە دونیای ئیسلام، دەچێتە بەشی ئوسوولیەکەی نەک بەشی فرووع، یانی لە جیهانبینییەکەیە نەک لە ئیدئۆلۆژی. جیاوازیی بۆچوون و بەریەک کەوتن و ئەویتربوون، لە بەشی فیقهیدا گرینگ نییە، چون ئەوان ڕێکارن بۆ ژیان و تاکی پسپۆڕ واتا موجتەهید دەیکات. بەڵام لە بەشی جیهانبینییەکەی بەشی پتری کێشەکان دەگەڕێنەوە سەر پێناسەی باوەڕ واتا تەعریفی ئیمان. دیارە ئەوەی بۆ تاکێک بووە بە ئیمان، ئیلزام نییە بۆ تاکێکی دیکەش هەر ئەوە ئیمان بێ، ئەوەی کەسێک تێیدا بە قەناعەت دەگا بەنیسبەتی خۆی تەواوە. بەڵام لە پێناسەی ئیماندا جیاوازیی زۆر هەیە کە ئیمان داخوا هەربە بیروباوەڕێکی پتەوی کە گومانی تێدا نەبێ دەگوترێ و ئەو تێگەیشتن و ئەو بیروباوەڕەیە کە بۆی دروست بووە، یان عەمەلی ساڵحیشە. ئیختلاف و گرژیی ئەسڵی ئەلەو جێیە دروست دەبێ. بەشێک پێیان وایە ئیمان بە بیروباوەڕێک دەڵێن کە بۆ ئەو تاکە ببێ بە یەقین و کردەوەی چاکیشی لەگەڵ بێ، یانی لەو تەفسیرەدا عەمەلەکە بەشێکە لە ئیمان، کەواتە ئەو کەسانەی کە تەرکی عیبادەتێکیان کرد، ئیمانیان ناقیس بووە، بەشێک لە ئیمانیان چووە. بەڵام بەشێک پێیان وایە عەمەل بەشێک نییە لە ئیمان، یانی شەتر نییە شەرتی ئیمانە. شەرتی ئیمان ئەوەیە کە ئیماندار کردەوەی دروست بکات. بەشێک پێیان وایە نەشەرتە و نەشەترە، یانی کردەوە نە بەشێکە لە ئیمان و نەمەرجە. بەشێکی دیکە پێیان وایە عەمەل بەرهەمی ئیمانە، نە مەرجە و نە بەشێکە لەوی؛ بەڵکوو کەسێک ئیمانی هەبێ، بەرهەمەکەی ئەوەیە کردەوەی باش بن. وەکوو دارێک سەمەردەدا، ئیمانیش سەمەر و بەروبوومی هەیە، بەروبوومی ئیمان کردەوە چاکەکانن. پەس گرژیی ئەسڵی لەسەر ئەو جێیە دروس بووە کە تۆ دەگەڕێیەوە سەر ئوسوول و لە پێناسەی ئیمان دەپرسی. لەو جێیە چۆنییەتیی تەفسیری دەق، کە قورئان و سوننەتی پاڵێوراوە، ئەو جیاوازییانەی دروست کردون. دەق بۆخۆی قسە ناکا، ئینسانە کە وەقسەی دێنێ و ڕێز لە شعووری ئینسان گیراوە کە بۆخۆی بێ، تەفسیری دەق بکات. دەق بۆیە بە شکڵی هێڵی گشتی هاتووە کە ئینسان بە تێگەیشتنی خۆی، بەڵام نەک بە ئیشتیا، بەڵکوو بە پشت‌بەستن بە بەڵگەی عەقڵی و نەقڵی، تەفسیری بکا. لەوێش ڕەوتی دینیی جیاواز شکڵیان گرتووە کە لێرە مەجال نییە بۆ چوونەناو وردەکارییەکان و ئەوەی حەواڵەی خوێنەرانی گۆڤارەکە دەکەم، شوکر

خەڵکی خوێندەوار زۆرە و پێویستە ئەوان بۆخۆیان لێی بکۆڵنەوە. لە تەفسیری دەقدا بەپێی ئەو پرەنسیبانەی باسمان لێ کردن، ئەهلی زاهیر و ئەهلی باتین پەیدا بوون. بەشێک هەن تەنیا ڕواڵەت دەخوێننەوە و بە ئەسڵی دەگرن. بۆ تێگەیشتن لەدەق پێیان وایە ئەو وشانە چۆن هاتوون ڕێک دەبێ بەپێی مانای لۆغەتەکان لە زاراوەی عەرەبی مەعنا بکرێن. ئالەوانە کە ئەهلی زاهیرن، سرییەک ڕەوتی فیکری دروست دەبن. بۆ وێنە جەریانی خەواریج، کە لە سەردەمی هەوەڵی ئیسلامدا ساز بوو و تا ئەورۆش جەریانە توندئاژۆیەکان شاگردی مەکتەبی خەواریجن، لە ئاسەواری مەعناکردنی ڕواڵەتیی ئایەتەکان بوون. سەلەفییەت و نەوسەلەفییەتی ئەورۆ بەشێکە لە هەمان جەریانی خەواریج کە ئاکامی تەفسیر کردنی ڕواڵەتیی قورئان بوو و جەریانی سەلەفییەتیش زۆر جیاوازن لەگەڵ ئەو گەورەپیاوانەی کە بە سەلەفیسالح دەناسرێن. دیارە ئەو باسە بۆخۆی هەڵدەگرێ کە زۆری قسە لەسەر بکرێ و لێرە ئەو مەجالە نییە. تەفسیری ڕواڵەتیی قورئان، خۆی لەخۆیدا ئاوسە بە دروست کردنی سرییەک بزاوتی توند، چون کابرا چاو لە ڕواڵەتەکە دەکات، تەئویل واتا ڕاڤەیەکی زانستی و عەقڵانی ناکات، یانی بەپێی تێگەیشتنەکان ڕاڤەیەکی بەشەری بۆ ڕواڵەتی دەق بکاو بیگونجێنێ. بەڵکوو ڕاست دێ دەقەکە مانادەکات و ڕاستەوخۆش دەیسەپێنێ. هەڵبەت هەر لەسەر مانای ڕواڵەتیی دەق، جەریانێکی مەعقولی ڕێکوپێکی وەکوو سەلەفی سالحی لێ دروست بووە کە لەو شوێنانەی مانا ڕواڵەتییەکان کێشەیان لەسەرە، ئەوەی کە ئەسڵی مەعنایەکە چییە، حەواڵەی خوای دەکات. زۆرینەی زانا گەورەکان لە سەلەفی سالحن، کە زۆر جیاوازن لە سەلەفییەکانی ئەورۆ. هەر لەپاڵ سەلەفی ساڵحدا، جەریانێکی دیکە دروست بوون بە نێوی (باطنی) کە وتیان هیچ ئایەتێک لەسەر ڕواڵەتی مانا ناکرێ، هەموو وشەکان (بطون) و ناوەرۆکیان هەیە وەکوو توێتوێی پیوازی، ئەوان ڕێک پێچەوانەی ڕەوتەکەی پێشوون و ئەوسەر ئەوسەری جەغزەکەن. ئەوان هەر ئایەتێک بخوێندرێتەوە، تەفسیرێکی باتینیی لێ دەکەن، یانی لەسەر دەق لایدەبەن، ڕواڵەتی دەقەکە لەبەرچاو ناگرن و مانای دیکەی لێدەدەن و دەڵێن لە دەروونی خۆیدا هەڵگری ئەو مەنایانەی دیکەیە. کەواتە گەرچی لێرە جێگای شی کردنەوەی تەواوی ئەو باسە نییە، لە واقیعدا ئەو ڕەوتە جیاجیا فیکرییانە، ئەلەو جێیەدا دروست بوونە کە دەق چۆن تەفسیر دەکەی؟ بەپێی ڕواڵەتەکەی؟ (تفویض) دەکەی؟ یا تەئویلی دەکەی؟ ئەو جیاوازییە لە ڕوانگەدا بوو بە هۆی وەی کە جەریاناتێک دروست بن وەکوو خەواریج، مورجیئە، موعتەزیلە و جەبرییە و . . . کە ژێرشاخەشیان یەکجار زۆرن. هەر یەکەی بە تێگەیشتن و باکگراوندێکی کە هەیەتی، بە شێوەیەک دەقی تەفسیر کردووە بۆ جیهانبینییەکەی. جگە لەو باسە ڕابردووانە، لەسەر باسی زات و سیفاتی خوا و پێگەی عەدڵ لە نیزامی خواییشدا کێشە زۆرە و مەدرەسەی جیاوازی لێ ساز بوونە. کەواتە ئاخێزگەی هەمووی ئەو ڕەوتانە، چۆنییەتیی تەفسیری دەقە و لەکۆتادا هەموویان هەڵقوولاوی دەقن، بۆیە هەموویان ئیستناد بە دەقە دینییەکان دەکەن، هەموویان بۆ کردەکانیان تەوجیهی دینییان هەیە. بەڵام دابرانەکان لە ئەسڵی دەق پەیدا نەبوونە، بەڵکوو بەپێی هێرمۆنۆتێک و پێشفەهمەکان، باکگراوندە زێهنییەکان لە تەفسیری بەشەری لەدەقەکان دروس بوونە و ئەوە مانای ئەوەیە تەفسیرە بەشەرییەکان پیرۆز نین. ئاکامی بابەتەکە ئەوەیە کە دەق، خۆی لەخۆیدا پیرۆزە. ئەوەی کە وەکوو دین دەیبینین، لێکدانەوەی مرۆڤە بە باکگراوند و پاشخانە فیکرییەکانی خۆی لەدەق. تەفسیری بەشەری لە دەق پیرۆز نییە، دەق خۆی پیرۆزە. کەواتە ئەوەی

ڕۆژانە ئێمە بەرخوردمان لەگەڵی هەیە وەکوو ئەحزاب وجەریانات و نیحلە فیکرییەکان، ئەوانە هەڵقولاون لە تەفسیری بەشەری لەدەق. کەواتا بۆخۆیان عەینی دین نین، ئەگەرچی غەیری دینیش نین. ئەوە ڕوونکردنەوەیەک بوو لەسەر چۆنییەتیی دابڕانەکان و لێکەوتنەوەی ئەو هەمووە جەریاناتە. دیارە لە جێی خۆی دەبێ تەکتەکی وانەش باسێکی فراوانیان لەسەر بکرێ.

ڕەوتی ئیسلامی سیاسی، وەکوو گوتارێکی دژبەر، خۆی لەدەرەوەی ناسنامەی نەتەوەییی نەتەوەکان پێناسە دەکات. بۆ نموونە ئەگەر ئێمە بێینە سەر باسی ڕۆژهەڵات، هەرەشەکان بۆ سەربیری نەتەوەیی چین؟ دیارە ئەم وتارە دژبەرە دەکرێ غەیری ئیسلامیش بێت و دژ بە بیری نەتەوەییش بێت. بەگشتی ئەم وتارە دژبەرە کە لێرەدا مەبەستمان ئیسلامی سیاسییە، چۆن پێناسەدەکرێت؟

ئیسلامی سیاسی لە بەشێکدا زاویەی هەیە لەگەڵ بیری نەتەوەیی و ناسیۆنالیزم، لە بەشێکدا هەمپووشانیی هەیە، یەعنی عمووم وخسووسێکی (من وجه)ی پێ دەڵێن لە زانستی مەنتیقدا. بەشێکی زاویەی هەیە، زاویەکە لەو بەشەیە کە ئیسلامی سیاسی دەیهەوێ دەوڵەتی ئیسلامی دروست بکات بە باکگراوندی حکومەت کردنی ئیسلامی. ئەساس و شالوودەی دەسەڵاتی ئیسلامی، لەڕوانگەی ئیسلامی سیاسییەوە یان ئەسڵەن لەڕوانگەی ئایینەوە دروست کردنی دەوڵەت-ئوممەتە، یانی چوارچێوە و مەرزێکی جوغرافیایی بەهەوێنی نەتەوەی تێدا جێ نابێتەوە. جوغرافیاکەی جوغرافیایەکی بەربەرینترە، هەروەکوو ئایدۆلۆژیا ئینسانییەکان و جەریانە چەپەکانیش وان کە عەداڵەتمیحوەرن و بەحسی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی دەکەن. وەکوو گولۆبالیزم و ئەو جەریاناتانەی کە جەهانوەتەنن و ئەو ئایدیایانەی کە بەحسی مێترۆپۆلی جیهانی دەکەن. لەئاکامدا ئیسلامی سیاسی دەیهەوێ دەوڵەت بە هەوێنی ئوممەت دروست بکات کە جوغرافیاکەی جەهانییە، یانی جەهانوەتەنە، لەوێوە زاویەی هەیە لەگەڵ ناسیۆنالیزم کە دەیهەوێ دەوڵەت-نەتەوە دروست بکات. بەشێکیشی هەمپووشانیی هەیە، لە چوارچێوەیەکدا نەتەنیا ئیسلام، بەڵکوو هەموو ئەوانەی جەهانوەتەنن، هەریەک لە فیکرەکان کە چاویان لێ دەکەی، ئەوانیش نوسخەیان هەیە بۆ خۆشبەختی و بەختەوەریی بەشەر. ئیسلامی سیاسیش کە ئێمە باسی لێ‌دەکەین، لە نیگاهی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی وشیاوسالاریدا کە بۆخۆی بانگەشەی بۆ دەکات، لەوێدا لەگەڵ ناسیۆنالیزم و دەوڵەت-نەتەوە هەمپوشانیی هەیە. ئەو، ئیددیعایەکەی ئەوەیە کە لەچوارچێوەی دادپەروەریی کۆمەڵایەتیدا، دەبێ مافی نەتەوەکان دابین بێ. کەواتە ئێمە لەسەر ئەو بەشە زۆم دەکەین کە ئەوەی ئەمڕۆ ئێمە لەسەر ئەرزی واقێع دەیبینین وەکوو ئیسلامی سیاسی کە بۆخۆی خۆی ئاوا پێناسە کردوە، بۆیە بۆ ئێمەش بووە بە کێشە، لەبەر ئەوەی کە بەراستی لەگەڵ نەتەوەکان و بەتایبەت لەگەڵ نەتەوەی کورد، تەنیا لەسەر ئەو بەشەی کە زاویەی هەیە، جەخت دەکەنەوە. ئەوان لەهەر کوێ دووبەردەی دەوڵەتێکی ئیسلامیان پێکەوە نابێ، هاتوون بە سیاسەتی ئاسیمیلەکردن و ئیزۆلەکردن، لە فیکری سڕینەوەی بیری نەتەوەییدا بوونە، یانی ئەوانەی کە بانگەشەی درووستکردنی دەوڵەتی ئیسلامی دەکەن، وەک ئەو ئیسلامی سیاسییەی ئەمڕۆ، نەک وەک مەفهوومە کلاسیکەکەی، گەرچی بەشێکی هەمپووشانیی هەیە لەگەڵ ناسیۆنالیزم، بەڵام بەراستی بۆخۆیان تەنیا لەسەر خاڵە ناکۆکەکە جەخت دەکەنەوە و بە پاساوی ئەو زاویەیەی کە هەیە،

لەگەڵ ئێمە وەکوو دژبەر ڕەفتار دەکەن. من پێم وایە ئەوەی ئێمە دەیکەین ڕیفلێکس و دژکردەوەیە بەرامبەر بەوەی کە ئەوان دەیکەن، چون لەهەرکوێ دەسەڵاتێکی ئیسلامییان دروست کردووە، بەتایبەت لە کوردستانی خۆمان، پێش هەموو شتێک شەڕیان لەگەڵ نەتەوە کردووە و بۆیان بەکوفر حیساب کردووینە. ئەوە کە بە کوفریان حیساب کردووە، کردوویانە بە موجەویز و مۆڵەتێک کە ئێمەی پێ بکووژن. پێشمەرگەیەک کە موسوڵمانە، نوێژ دەکات، ڕۆژوو دەگرێ، ئەهلی شەعائیر و مەناسیکی دینییە، دەیکووژن وەکوو دژبەر. کەواتە ئەوە ئەوانن ئێمە دەبەنە ئەو خانە کە پێمان وابێ ئیسلامی سیاسی نەتەنیا بەردەنگە، بەڵکوو دژبەرە بۆ دەسەڵاتێک کە خەریکە دەوڵەت-نەتەوە دروست دەکا. خۆ ئەو بەشە کە بەشی ناسیۆنالیزمی کوردییە، وەکوو سوژەی ئێمە، ئەگەر ئەویش دەوڵەت-نەتەوە دروست بکات، دەوڵەت دروست دەکات بۆ نەتەوەیەکی موسوڵمان. بڕیار نییە دژایەتی لەگەڵ ئیسلام بکات، بەڵام بەڕاستی ڕەفتاری نەشیاوی ئەوانە کە ئێمەی ناچار کردووە بەوەی کە پێمان وا بێ زاویەمان هەیە لەگەڵ ڕەوتی ئیسلامی سیاسی، ئەوان بە شێوازێکی پراکتیکی سەلماندوویانە کە ئێمە بە دژبەر دەزانن، بێگوومان ئێمەش ئەو بەشەی لەسەر زەق دەکەینەوە و بەدژبەری دەزانین.

چۆنە لەنێو موسوڵمانان کە هەرگیز کێشەی شوناسی ئایینییان نەبووە و بەتایبەت لەنێو نەتەوەی کورد کە قەیرانی شوناسی نەتەوەییشی هەیە، ڕەوتێکی وەک ئیسلامی سیاسی سەرهەڵدەدا؟

خوای داهێنەری ئینسان دەفەرمێ ئامانجی جیاوازییەکان لە خەلقی ئینساندا، یەکتر ناسین و دانپێداهێنان بە یەکترە و ئامانجی ئایینیش، پەروەردەی تاکێکی ڕەوشتمەندە و دەیهەوێ بە دەست ئەو تاکە ڕەوشتمەندانە، کۆمەڵگا بەڕێوەبەرێ. داکۆکی لە ڕەوشت و ئەخلاق دەگاتە شوێنێک کە پێغەمبەری ئیسلام د. خ لە ئاڵقەی وانەگوتنەوەی (اصحاب صفە) کە مامۆستای کردەیی و زانستی ڕەوشت بوون، دادەنیشێ و کەڵکیان لێ وەردەگرێ. نێوی شاری یەسریب دەگۆڕێ بە مەدینە کە بە واتای ڕێزلێنان لە شارستانییەت و ڕەفتاری مەدەنی و دانپێدانان تەنانەت بە شارۆمەندیی موشریکە. بەڵام بەداخەوە دوابەدوای دەورەی ۳۰ ساڵەی خیلافەتی ڕاشیدە، وەک پێغەمبەر پێشبینیی کردبوو، سیستەمێکی تۆخ و گەزەندەی پاشایەتیی عەشیرەتی دامەزرا کە زیاتر لە خەڵک، غەدر بوو لە خودی دین. لە مێژووی ئیسلامدا زۆر جار هەر دینداران دژی ئەو چەشنە حکوومەتانە شۆڕشیان کردووە کە کەڵکی کەڵەکاوییان لە دین وەرگرتووە و دینیان کردۆتە ئامێری قرتێخستن و قەڵاچۆ کردنی خەڵک. ئەوە لە مێژووی ڕۆژئاواشدا بەرچاوە و ئەربابی کلیسا زۆریان غەدر لە دین و خەڵک کردووە و لە زنجیرە دادگاییەکی سەدان ساڵە بەنێوی ئەنگیزاسیۆندا، هەزاران جیابیریان لە سێدارە داوە و هەر ئەوەش بۆتە هۆکاری پەرەئەستاندنی ڕیفۆرمخوازیی ئایینی و پرۆتێستانتیزم کە ویستوویەتی دین بگێڕێتەوە سەر شوێن و ڕاستیی خۆی، گەرچی ئەوانیش زۆر تووشی توندوتیژی بوونە. لە مێژووی ئیسلامیشدا حاکمانی خۆسەر و بەنێو زانایانێک کە ناوەرۆکیان لە دین ئەستاندووە، بوونەتە هۆی سەرهەڵدانی ڕەوتی بناژۆخوازی وەک ئەحزابی ئیسلامی، کە زۆرینەیان لەژێر کاریگەریی هزریی سەیدقوتبدان. سەیدقوتب لە تەفسیری (فی ظلال القرآن) و کتێبی (معالم فی الطریق)دا دەستەواژەی «کۆمەڵگای جاهیلی»ی داهێنا، خەتی سووری تاکی پەڕاند، کۆمەڵگای بە کافر و موسوڵمانەوە بە کافر دانا، جیهاد دژی ئەو کۆمەڵگایەی بە ڕەوا دانا و

بناژۆخوازی و توندئاژۆیی، پاساوی دینیی بۆ هێندرایەوە. لە لایەکی ترەوە پەرەئەستاندن و بەجیهانیبوونی ئەو فەلسەفانەی کە هێرشیان دەکردەسەر ئەسڵی دین و هەوڵی سڕینەوەیان دەدا و تەنانەت دینیان لە سنووری تاکەکەسیشدا قەبووڵ نەبوو، هەروەها داگیرکاریی زلهێزان و چەوساندنەوە و شکاندنی شکۆی گەلانی موسوڵمان و ئیستیعماری جەستەیی و هزریی ئەوان، کۆمەڵەهۆکارێکی تری سەرهەڵدانی ئەو ڕەوتانەبوون. گەرچی توندئاژۆییی ئەو ڕەوتانە بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر فکری خەوارێج، بەڵام ئەوانیش لیپاولیپ بوون لە گرێی دەروونیی سەرکوت و شکانەوە و داگیرکاری و خۆشیان بەهەمان شێوە هەڵسوکەوتیان کرد و بە لادان لە پەروەردەی تاک و کارکردن لەسەر ئەخلاق و ڕەوشت و ڕێزگرتن لە نەیاران، کە شێوەی ڕەفتاری ئیسلامی نەریتییە، هەوڵیان دا بۆ پێکهێنانی چوارچێوەیەکی ئیشک و زاڵ و سەپێنەرانە.

لە کوردستانیش گەورەپیاوان و زانایان و خەباتگێڕان زۆرینەیان شاگردی مەکتەبی ئیسلامی نەریتی و عیرفانن کە سەرمەشقی ڕەوشت و دینداری بوونە. بەڵام بەداخەوە ڕەفتار و هێندێک وەخت خورافەخوازیی بەشێک لە مامۆستایانی ئایینی و ئەوکەسانەی بەنێوی شێخ چالاکییان هەبوو، -جا هۆکارەکەی بیرچەوتی بێ یا بەرژەوەندیخوازی- ناوەرۆکی ئایینی لە پەروەردەی ئەخلاقی بەتاڵ کرد و زۆر کات دووکانێک بەنێوی دین کرایەوە. ئەوە خۆراکی دا بە تاقمێک کە ئەو هەلە بقۆزنەوە و ئیسلامی نەریتی بە گشتی پەلامار بدەن و بە هەوێن وەرگرتن لە بیرۆکە بناژۆخوازە نێودەوڵەتی و ئیسلامییەکان، بوون بە بەڵایەک لە ئایین و نەتەوە. بۆشاییەکیان لەنێوان ئەو دوو چەمکە ساز کرد و بیری نەتەوەییان بە دوژمنی دین لەقەڵەم دا و چاوپۆشییان لەو ڕاستییە کرد کە زێدەتر لە پەنجا دەوڵەتی ئیسلامی بە هەوێنی نەتەوە ساز کراون. بۆچی بۆ وان ڕەوایە و بۆ کورد ناڕەوایە؟ بەڵام ئەوە شتێکی ئاساییە کە هەر فکرێکی نوێ کە دێ، ماوەیەک یارگیری دەکا و جەماوەرێک گیرۆدەی خۆی دەکا، تا ڕاستییەکانی وەدەر دەکەون، هەرکات ڕووی ڕاستیی وەدەرکەوت، خەڵک لێی هەڵدەگەڕێتەوە. ئەوە ڕاستییەکە کە ئێستا نکووڵی لێ ناکرێ و هەڵسوکەوتی ئەو بناژۆخوازانە لەگەڵ نیشتیمانپەروەران و بەتایبەت سەرهەڵدانی داعیش و مامەڵەی دەوڵەتی ئیسلامگەرای تورکیە و داعیش لەگەڵ پرسی کورد و ڕووداوەکانی دەورەی ڕێفراندۆمی سەربەخۆییی باشور و پرسی ڕۆژئاوا و کۆبانی و عەفرین، بۆتە هۆکاری ڕوونبوونەوەی ناوەرۆکی ڕاستەقینەی ئەو ڕەوتانە، تەنانەت لە ڕۆژهەڵاتیش. ئێستا جێگە و پێگەی ئەو جەریاناتانە زۆر لاواز بووە و ئەرکی کۆمەڵگای کوردی و زانایانی ئایینیی کوردستان ئەوەیە کە بگەڕێنەوە سەر پەروەردەی تاک و چیتر ڕێگەی کەڵک وەرگرتنی ناڕەوا لە ئایین بۆ بەرژەوەندیی حیزبی و جەریانی نەدەن. بۆ وەی جاریکیتر ئایین ڕۆڵی ڕاستەقینەی خۆی بگێڕێ و خەڵک خێر و خۆشیی لێ ببینێ و ئەو کاریگەرییە نەرێنییەی کە کۆلۆنیالیسم و گوزار و پاوانخوازی لەرێگەی خوێندنەوە بناژۆخوازەکانەوە لەسەر ئایینی داناوە، نەمێنێ و ئەوەش ئاساییە کە کاتی پێویستە.

لەدەرەوەی دەسەڵاتی سیاسیی ئیسلام کەتەنیا سەروەری وحاکمییەتی خوایە، زۆرجار دەگوترێ جیابیری و پابەند نەبوون بە بنەما فیکرییەکانی ئەم دەسەڵاتە، حوکمی تەکفیری بەدواوەیە، ئەمە تا چەند ڕاستە؟

ئەوەش لە دوو ساحە و مەیدانی جیاواز دەکرێ لێکدانەوەی بۆ بکرێ. یەکەم ئەوەی کە ئیسلام وەک تیۆری و وەک خۆی چی دەوێ؟ و لە

بەشــە پراکتیکییەکەیدا لە بەعزە دەورەیەکدا چی کردووە؟ دووهەم ئەوەی کە ئەورۆ ئەمری واقیعە. کێشــەکە ئەوە دروســتی کردووە کە ئێستا لەســەر ئەرزی واقیعە. بەڵام بە گشتی هەڵســوکەوتی ئیســلام کە وەکوو دین دێتە کۆمەڵگایــەک، دابــەش دەبێ بــەدوو بەش: بەشــێکی دەســەڵاتی بەڕێوەبەری و پراکتیزە کردنی یاسا گشتییەکانی دین بۆ بەڕێوەبردنی مەدەنییانــەی کۆمەڵگا، کــە دەڕوا لە وڵاتێک دەوڵەتی ئیسلامی دادەڕێژێ بە چوارچێوەیەکی تایبــەت. گومانی تێدا نییە ئــەو کارە دەکات. بەشــێکی دی بەشــی قبووڵ کردنی ئایینی ئیسلامە وەکوو باوەڕی تاک. ئیسلام کە دەڕوا بۆ شوێنێک و دەســەڵاتی لەو جێیە دارشت، هیچ ئیجبارێکی نییە بە گشتی وەکووئایین بۆ قبووڵ کردنی ئایینەکە: (لااکراه فی الدین قد تبین الرشد من الغی)، زەبر لە وەرگرتنی دیندا نییە، ئەوەی وەزیفەی دینداران، یا پســپۆڕانی ئایینییە، ئەوەیە ڕوونکردنەوە بدەن، خەڵکیش ئــازادە دین قبــووڵ بکات یا نەیــکات. دیارە پێغەمبەریــش بۆخۆی دەفەرمــێ (انما بعثت معلمــا) من موعەلیمــم، موعەلیم ئیجبارێکی نییە. یا (و ما علی الرســول الا البلاغ) ڕەسوڵ هیچ ئەرکێکی لەســەرنییە جگە لە گەیاندنی دروستی چەمکەکان بەخەڵک. ڕەسووڵ بریتیە لە پێغەمبەر یا زانایان، کە واریســی ئەنبیان. تەنیا دەبێ تەبلیغ بکەن، بەشــی فیکرییەکەی ئیجباری تێدا نییە. لە بەشی دەسەڵاتێکدا کە بە نێوی دەســەڵاتی ئایینیی ئیســلام، وەکوو تیــۆری و مەفهــوم و مەعنایەکەی دروســت دەبێ، ئالەوێدا ئێمە ئیماندار و یەکتاپەرەستمان هەیە کە هەم وەکوو بە بیر و باوەڕ وەریگرتووە و هەم لە چوارچێوەکەدا خــۆی گونجاندووە، ئەوە ئەرک و مافەکانی خۆی پێناســە کراون، شارۆمەندیشــمان هەیــە یانــی ئەوانەی کە شــەهروەندن، لە وڵاتێکی ئیســلامیدا دەژین بەڵام بۆخۆیان موســوڵمان نین. ئیسلام وەکوو تیۆری ئەوانەی کە ئــەو فیکرە قبووڵ ناکەن، مافی شــارۆمەندیان لێ ناستێنێتەوە و هەموو مافێکیــان بۆ دابین دەکات، ماف و ئەرکێ کە بــە ڕوونــی تەعریــف کــراوە و ســێمپڵی مێژوویيشمان هەن کە تەنانەت لە بەرهەمەکانی ڕۆژهەڵاتناسانیشــدا، بە ڕوونــی ئاماژەی پێ کراوە. بەڵام پێویســتە ئەوە ڕوون کەینەوە کە ئەوەی لە ســەر ئەرزی واقیعە، غەیری ئەوەیە کە دیــن ئاماژەی پــێ دەکا. ئەوەی ئێســتا دابەزاندنــی دیــن وەک خۆی نییــە. لەکوێ دەسەڵاتێکی ئایینی دروست بوو، ئەوی‌ترەکەی خــۆی واتا ئەوانەی کە ئاییــن قبووڵ ناکەن، وەکــوو کافــر یــا تەنانــەت وەکــوو مورتەد هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکەن. شەڕیان لەگەڵ دەکەن، حەزفیان دەکەن، دەیانکوژن، دەریان دەکــەن. ئێمــە ئەو هەمــووە غــەدرەی کە دیتوومانــە لە چوارچێوەی ئەو شــوێنانەن کە دەسەڵاتی ئیسلامییان لێ دروست بووە، جا چ ئەوەی لە ئەفغانســتان دروســت بوو، وەکوو دەســەڵاتی تالیبــان یا ئەلقاعیــدە، چ وەکوو کۆماری‌ئیسلامی، چ وەکوو داعش. لە هەرکوێ ئەوانە دروست بوون، تەنانەت لە نەرمترینەکەیدا وەکوو ئەوەی لە تورکیە دەگوزەرێ؛ ئەگەرچی وڵاتەکە بە هەوێنی ئیسلامی نییە، دیارە لەوێ بەحیساب سیستمێکی سکۆلارە، بەڵام ئەوانەی کە لەسەر دەسەڵاتن بەشێکیان کە باکگراوندی ئایینییان هەیە. ئێمە ئەوە بەرچاو دەبینین کە ئەوانەی لەگەڵ خۆیان نین، بە دژیان چاو لێ دەکەن، مافی شــارۆمەندییان نادەنێ. کەواتە وڵامەکــە ئەوەیــە ئایین وەک خــۆی ئەوەی غەیــری خۆی بێ بە دژی چاو لێ ناکا و مافی شارۆمەندیی دەداتێ: (و ان احد من المشرکین اســتجارک فاجــره حتی یســمع کلام الله)، تەنانــەت ئەگــەر موشــریکێک هــات مافی شارۆمەندی و جیرانێتیی لە تۆ ویست، حەقی جیرانەتــی بدەیــە و بە کردەوە بیســەلمێنە بۆئەوەی ئەو نمونەی جێبەجێ کردنی کەلامی خوای لەســەر مرۆڤەکان و تاکەکان ببینێ و بزانێ باشــە، نەک ئەو هەمووە بێرەوشــتی و

بەدرەوشـــتییەی کە ئـــەورۆ بە نێـــوی ئایین دەیکـــەن. کەواتـــە ئاییـــن وەک بەشـــی نەزەرییەکەی غەیری خـــۆی لە وڵاتی خۆیدا وەک شارۆمەند وەردەگرێ، بەڵام بە کردەوە و لە دابەزاندنـــدا بەداخەوە ئەوەمـــان زۆر کەم دیتووە.

یەکێک لە بنەماکانی شـــرۆڤەی دەقی پیرۆز، مێژووی ئیســـلامە، روونە کە مێژووی ئیسلام خۆی پیرۆزنییە و ڕەنگە زۆر شت بەو شێوەیەی کە هەیە نەنوسرابێتەوە. پێوەندیی نێوان مێژووی ئیســـلام و دەقی پیرۆز چۆن هەڵدەسەنگێنی؟

هەرشـــتێک وەکـــوو مەفهـــووم و چەمکی گشتی، کوللی قسەی لێ دەکـــرێ، چ بەشـــەری بێـــت، چ بەشەری نەبێ وخودایی بێ، واتا و کوللییەتی بەحســـەکە شـــتێکە و وێنە و مەسادیقەکانی شتێکی دیکەن، تەنانەت لە ساحەی زانستیشدا هـــەر وایە. ئایینی ئیســـلام وەکـــوو ئایینێکی مێتافیزیکی، ئایینێکە کە لە دەقدا خۆی نیشان دەدا، مێـــژوو نمـــوودی دەقەکـــە و نمـــودی ئایینەکەیـــە. مێژوو بۆخۆی پیـــرۆز نییە، تەنیا بەشێک لە مێژوو لە ئیسلامدا کە وەک شتێکی پیرۆز بەحسی دەکرێ سوننەتە، یانی ڕەوشت، کە ئەویش مێژوو نییە و بە هەڵە تەفسیردەکرێ. پێغەمبەر درووودی خوای لەســـەربێ دەفەرمێ (علیکـــم بســـنتی و ســـنة الخلفاء‌الراشـــدین المهدیین من بعدی). واتا بۆ جێبەجێ کردنی دەق وەکوو نمونەی عەمەلیی ئیســـلام، ئەرکە لەسەر ئێوە چاو ببڕنە ڕەفتاری من و ڕەفتاری خەلیفە ڕاشـــیدەکانی دوای من. کە کۆیەکەی دەکاتە۳۰ساڵ و لە ئیمام حەسەن تەواو دەبێ. گەرچی بەشێک پێیان وایە دەورانی عومەری کوڕی عەبدولعەزیزیش هەردەورانی خولەفای ڕاشـــیدەیە. دەفەرمێ خوو و ڕەوشـــت، لەوێ باســـی مێژوو ناکات، باسی خەسڵەت دەکات.

وەکوو ســـیمپڵی کردەوەییی دابەزاندنی دین. چۆن مێـــژوو ئاوێنەی کۆمەڵناســـییە، لەوێش ســـوننەت ئاوێنەی ئایینە، چون ئایین بۆخۆی قســـەناکات. دەفەرمێ ئێوە لەسەرتانە ئەوە بە ئەســـڵ بگرن، ســـوننەتی من، خوو و خدە و ڕەوشـــتی من، لەگەڵ ڕەوشـــتی خەلیفەکانی دوای من کە ئەهلی ڕوشدن، یانی پێگەیشتوون لـــە مەکتەبـــی نەبەویـــدا، نافەرمـــێ لەگەڵ دەورەکـــەش. دەورەیەکی ۳۰ ســـاڵە باس لێ دەکا، ئەویـــش نەک ئەو۳۰ ســـاڵە بە ڕەفتارە گشـــتییەکەیەوە، بەڵکـــوو تەنیـــا خســـڵەتی خەلیفـــەکان، چون دەفەرمێ ئـــەوان نمودی تەتبیق و دابەزاندنی دەقن. جا ئەو کردەوەیی کردنە لە پێغەمبەردا سەتاسەتە چون مەقامی عیســـمەت و نبووەت و ڕیســـالەتی هەیە و لە خەلیفەکانیشـــدا نموونەیەکـــی گونجـــاوی بەشەرییە، دیارە لەوێ کەموکوڕی دەبێ، بەڵام نمونەیەکی گونجاوی بەشـــەرییە لە تەتبیقی شەریعەت و دین. کەواتە مێژوو بۆخۆی پیرۆز نییە و مێژوو بەشـــێک لـــە بەڵگە و ئەدیللەی شـــەرعیش نییە و بۆ شرۆڤەی ئایینیش بەڵگە هێنانەوە لە مێژوو دروســـت نییە، چون مێژوو بەپێی عـــادەت خەڵکانێک لـــە بەرژەوەندیی دەســـەڵاتدا دەینووسن و مێژوو ئیستنادی پێ ناکرێ.

دەسەڵاتی ئیداری و بەڕێوەبەری لە ئیســـلام تەنیا بـــۆ ڕاپەڕاندنی کاروباری کۆمەڵگایـــە، واتـــە تەنیـــا دەوڵەتمەداری دەکات؟ یان ئەوەی کە وەک فەزیلەتێک، بیر لەو دونیاش دەکاتەوە و بەهەشـــت و بەختـــەوەری لـــەو دونیاش بـــۆ تاکەکان مسۆگەر دەکات؟

دەسەڵاتی ئایینی کە ئێمە بەنێوی دەوڵەتی ئیسلامی کە بناغەکەی لە مەدینـــە دامـــەزراوە و دەورانـــی مەدەنی پێ دەڵێن، لەگەڵ دەورانی مەککی کە

هیدایەتە دوو شتی جیاوازن. ئێمە کە دەڵێین دەوران بەمانای زەمان نە، هەر لەیەک ڕۆژدا و لەیەک ماڵدا دەکرێ دەورەی مەککی و مەدەنیش هەبێ. دەورەی مەککی یانی ئێرشاد، یانی ڕێنوێنی‌کردن، ئیستیدلال، تەوجیە، دانووستان و بەشی نەزەر. یەکێک بە زمانێکی پاراو خەریکە خەڵک هیدایەت دەکات، بە مانای ڕێگە پیشاندان کە بۆ خۆی لەو چوارچێوە فیکرییەدا کە هەڵیبژاردووە، خۆی ببینێتەوە لەگەڵ خوای خۆی و بۆ ئەو دونیای دیکەش کە بەشێکە لە باوەڕی مێتافیزیکیی ئەو کەسە، وەکوو تاک بەئەرکەکانی خۆی ڕاپەڕێنێ و لە دەروونی خۆیدا لەگەڵ خوای خۆی پێک بێت بۆ چوونی بەهەشت یا خۆپاراستن لە چوونی جەهەنەم. ئەو بەشە دەورانی مەککییە و تەنیا لە بەشی ئێرشاد و ڕێنوێنی کردندایە. بەڵام کە هاتییە سەر دەوڵەتی ئیسلامی و دەورانی مەدەنی، دەوڵەت و دەسەڵاتی ئیسلامی تەنیا نوسخەیەکی خوداییە بۆ ئیدارەی دونیا، بە تەفسیری بەشەری لەو نوسخە خودایە، کە مادام بەشەرییە دەکرێ هەڵەی هەبن. لە دەقەکەدا هەڵە نییە وەکوو شتێکی گشتی، بەڵام بەشەر لە تەفسیرکردنەکەدا و هەروەها لە دروست کردنی دەسەڵاتەکەش دەکرێ بەهەڵە چووبێ. ئەو شتەی کە پێی‌دەکوترێ دەوڵەتی ئیسلامی، لە واقیعدا تێگەیشتنی تاکی موسوڵمانە لە یاسایەکی مێتافیزیکی بۆ دارشتنی دەسەڵاتێک کە ئەو دەسەڵاتە بتوانێت بەشەر بە کافر و موسوڵمان و بە هەموو ئایین وئایینزا و بەهەموو کەمینە ئەتنیکییەکانەوە، ژیانێکی خۆشیان بۆ دابین بکات کە لە پەنا یەک، وەکوو ئینسانێکی بەباوەڕی بەبایەخ بژین و کێشە و قەیران بۆ یەکتر دروست نەکەن و یەکتر ئازار نەدەن. باشترین موسوڵمان ئەو کەسەیە کە موسوڵمانان لە دەست و زمانی لەئەماندا بن، کەواتە دەسەڵاتی ئایینیش تەنیا بۆ جێبەجێ کردن وبۆ بەڕێکردنی ژیانی مەدەنی و ڕۆژانەی خەڵکە، نەک بۆ ڕۆژی دوایی. بەشی قیامەتەکەی دەکەوێتە بەشی هزرییەکەی کە لەوێ ئەرکی دین، تەنیا موعەللیم بوون و ڕێنوێنی کردنە وەکوو پێشتر باسی کرا کە خەڵک بۆخۆی ڕێگایەک هەڵدەبژێرێ بۆ وەی لەگەڵ خوای خۆی پێک بێت.

هەوێنی ئایینی ئیسلام وەحیە، پێگەی عەقڵی مرۆڤ لێرەدا چۆنە؟

چییەتی و چۆنییەتیی وەحی لە نێو زانایانی ئایینیشدا ئیختیلافێکی زۆری فیکری و کەلامیی لەسەرە، کە دەچێت دە خانەی فەلسەفەشەوە ولێرە ئەوەهەڵناگرێ بچینە نێو وردەکارییەکانی. دیارە لەم سەر تا ئەو سەری جەغزەکە، لەسەر تەفسیری وەحی و تەنانەت لەسەر پێناسەشی ئیختیلاف هەیە. بەڵام ئەوە کە لە ئاسمان ڕا مەلائیکەیەک هاتبێتە سەر ئەرز و پەیامی خوای وەک یەک بەستەی نەگۆڕ بە ڕەسوڵێک گەیاندبێ، ئابەو تەعریفە، وەحی دەبێتەوە هەمان ئەو دەقەی ئێمە بەحسی دەکەین کە قورئانە. و بەپێی (و ما ینطق عن الهوی ان هو الا وحی یوحی) واتا پێغەمبەر بە ئیشتیا و ئارەزوو و مەراقەکانی خۆی قسە ناکات و ئەوەی دەیڵێت وەحیە، بەشێک لە ژیانی پێغەمبەر، بەشە وەحیانییەکەیەتی نەک بەشە ئینسانییەکەی، ئەو بەشە کە سوننەتی پاڵێوراوە، ئەویش بەشێکە لە دەقی دین. وەحی شتێکە لە ئاسمان ڕا دێ بەڵام چون بەشەر دەبێ تەفسیری کات، پەس عەقڵ دەوری هەیە. بەڵام لە دونیای ئیسلامدا بۆچوونەکان لەسەر عەقڵ بە دوو بەشی سەرەکیدا دابەش بووە: بەشێک کە هەم موعتەزیلییەکانن بە دوو باڵی بەغدادی و بەسری بە چەند جیاوازییەک کە هەیانە و هەم ئەهلی تەشەیوعیش، ئەوانەعەقڵ بە یەکێک لە ئەدیللەی ئەحکام دەزانن، یانی دەڵێن هەرحوکمێک کە عەقڵ

پەسندی نەکرد، باتڵە. بەشی دووهەم ئەشاعیرەکانن کە ئەوانیش عەقڵ بەکار دێنن بەڵام نەک وەک دەلیلی حوکم، بەڵکوو زێدەتر بۆتەتبیقی یاسا بەکاردەهێنرێ. گەرچی لەو شوێنانە کە حوکم لە دەقەکاندا بە ڕوونی ئاماژەی پێ نەکراوە، عەقڵیش دەور دەبینێ. ماتووریدییەکان لەگەڵ ئەشاعیرە جیاوازییەکی ئەوتۆیان نییە، بەڵام لە هەنبەر عەقڵ زیاتر لە موعتەزیلە نزیکن. و بە گشتی جگە لە خەواریجی پێشوو و سەلەفییەتی سەردەم، هیچ کام لە مەدرەسە ناسراوەکانی ئیسلام دژایەتییەکیان لەگەڵ عەقڵ نییە.

دیارە تەدوینی یاسا و ڕێکخستنی دەسەڵات بەشێکە، جێبەجێ کردن و چەسپاندن بەشێکی دیکەیە. ئیستا لە دونیای پێشکەوتووشدا وایە کە سازوکاری تەدوینی یاسا سەربەخۆیە و کاری بە ئیجرا نییە. سیستەمی بەڕێوەبەریی وڵات یا نیهادی دەوڵەتە کە بەپێی بارودۆخ خوێندنەوەی بۆ دەکا کە ئەو یاسایە هەلی ئیجرای بۆ ڕەخساوە یان نا؟ لەو بەشە کە زۆرینەی ئەهلیسوننەتە، چەمکێک هەیە بەنێوی (مقاصد الشريعه). ئالەوێ عەقڵ بۆ تەتبیق بەکار دەهێندرێ. با وێنەیەک لە دەورانی خولەفای ڕاشیدە ئاماژە پێ بکەین. حوکمی دزی-کردن بەشەرایتی شەرعیی خۆی کە ڕێژەی ماڵی دزراو چەند بێ و لە کوێیش ئاگاداریی لێ کرابێ و کەسێک دزیبی، دەس‌پەڕاندنە. دیارە فەلسەفەی ئەو ئەحکامانە دەبێ لە جێی خۆی باسی لێ بکرێ و لە دەرەوەی بازنەی باسەکەی ئێمەیە. لە زەمانی حەزرەتی عومەردا گرانی و قاتوقڕی پەیدابوو، ئەو وەختە حوکمی دەستپەڕاندن لەسەرهیچ دزێک جێبەجێ نەکرا. چون لەوێ، نەبوونی و برسیەتی هۆکار و هاندەری دزی بوو، نەک تێکدانی ئەمنییەتی کۆمەڵگا. یانی لەگەڵ کەسێک ڕووبەڕوو دەبووی کە لە برسان چووە دزی کردووە، نەک ویستبێتی دەستدرێژی بکاتە سەر خەڵک. حەزرەتی عومەر، تەنفیز و چەسپاندنی حوکمەکەی ڕاگرت و تەعلیقی کرد. لەوێ ئەوانەی دزییان دەکرد زۆرئاسان سزایەکی سووکیان دەدان و خەڵاسیان دەهات. دەی خۆ دەلیلە شەرعییەکەی ئینکاری دروست نییە، چون ئەو حوکمە بەشێکە لە مەنتووقی قورئان. مەنتووق یانی دەقێکی ڕوونە و جێی تەفسیری نییە و لەگەڵ مەفهووم جیاوازە، کە لێرە شوێنی کردنەوەکەی زۆر نییە. کەواتە عەقڵ لە دینی ئیسلامدا یا بە دەلیلی حوکم دەزانرێ، وەکوو قورئان و سوننەت وعەقڵ کە موعتەزیلەکان و شیعەکان کردەیان بەو بەشەیە، یان وەکوو فەقیهەکانی ئەشاعیرە، وێڕای ڕێزلێنان لە عەقڵ(لەژێر نێوی قیاس)، لەو شوێنانەدا کە حوکم لە دەقەکاندا ناڕوونە، لە شوێنەکانی دیکە وەکوو موسوڵمان، کرێدیتی یاسادانەری بۆ خوا دەپارێزێ، بەڵام زێدەتر لە ئیجرادا عەقڵ بایەخی پێ دەدرێ. وەکوو دونیا ئەورۆ وادەکات وئەمن ئەوم پێ دیمۆکراتیکتر وکراوەترە. یانی بە گشتی یاسایەکەدارێژراوە، بەڵام لەهەر دەورەیەکدا و بۆهەر بارودۆخێک عاقڵانە بەڕەسی و لێکدانەوە بۆ یاساکان دەکەن کە بزانن زەمینەی ئیجرای هەیە یان نا؟ یان ئەو قانوونە، بە شێوەیەکی کاتی دەبێ هەڵپەسێردرێ؟ کەواتە عەقڵ جێگاکەی لە دیندا پارێزراوە، لەگەڵ وەحی هیچ کۆنتاکتێکیان نییە. ئەوەی کە دەکوترێ وەحی و عەقڵ هەردوو جیلوەی خوایین، ڕاستە. وەحی هاتووە و ئیجازەی تەسەڕڕوف و دەستتێوەردانیش بە عەقڵی مرۆڤ دراوە. مرۆڤ دەتوانێ لە عەقڵ هەم وەکوو دەلیلی حوکم هەم لە ئیجرا و چەسپاندندا کەڵک وەربگرێ و لەگەڵ وەحی هیچ دژایەتییەکیان نییە و کەڵک وەرگرتنی هاوکات لە عەقڵ و وەحی، دەبێتە هۆکاری ژیانێکی خۆش بۆ تاکەکانی کۆمەڵگا کە هاوسەنگییەکی گونجاوی بۆ حەساوەیی جەستەیی و ئاسوودەیی ڕووحی، تێدا ڕەچاو کراوە.

عەقڵــی مرۆڤ لەگــەڵ نیزامی مەعریفیی دینی پێوەندییان چۆنە؟

مرۆڤ زۆر گەورەیە. ئەگەر وەکوو ئینســـانێکی دیندار چـاوی لێ کەین، عەقڵ دیارییەکی خوداییە بــۆ مـــرۆڤ، ئەگـــەر وەکـــوو ئینســـانێکی دینداریشـــی چاو لـــێ نەکەین، ئینســـان پێکهاتـــووە لە جەســـتە و عەقــڵ. یانی لە جەســـتە و هـــزر و بیرکردنەوەیەکـــی کە هەیەتـــی. کەواتـــە عەقڵ لەگـــەڵ وەحیی خودایی و زانستی بەشەری هیچ کێشەیەکی نییە، بەو مانایەی کە ئەوانە ببنبە بەردەنگی یەکتر یان ببن بـــە دژبەر بۆ یەکتر. نیزامی مەعریفیـــی دینی، نیزامێکە کە تەفســـیری مرۆڤ لە دەق دایڕشتووە. مرۆڤێکی ئیماندار و مرۆڤێکی کە ئیمانـــدار نییە، یا مرۆڤێکی ئیمانداری موسوڵمان و مرۆڤێکی ئیمانداری غەیرەموسوڵمان، هەردووک عەقڵیان هەیە و هەردووکیان لێکدانەوە بۆ شـــتەکان دەکەن. نیزامـــی مەعریفیـــی دینی هەڵقـــوڵاوە لە تێگەیشتن و تەفسیری دینداران لە وەحی، بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی کارا بۆژیانێکی ســـەرکەوتووانە و مەبەستدار بۆخەڵک. ئیتر عەقڵییەتـــی دینـــی و عەقڵـــی ســـێکۆلار، هەردووکیان عەقڵی بەشـــەرین و ئەگەرچی جیاوازییان هەیە لـــە تەعریفی بایەخەکاندا. بەڵام مـــن زاویـــە و دژایەتییەکی ماهەوی نابینم و هەمپوشانیشیان هەیە، بەڵام ئەوەش مانای ئەوە نییە کە سەتاسەت تێگەیشتنەکان یەکـــن، چـــوون باکگراونـــد و پاشـــخانە فیکرییەکانیان یەک نییە. ئاساییە تەفسیریان لـــە بایەخـــەکان و پێناســـەیان لـــە حـــەوزەی ئەرزشـــی جیاوازە و ســـرییەک شـــتی جیاوازیان لـــێ دەکەوێتـــەوە، بەڵام نەئـــەوەی کە دژی یـــەک بـــن و زاویەی تووندیـــان هەبـــێ و بەریـــەک کەوتنی لێ دروست بێ.

داگیرکاری لە ئیســـلامدا ڕەهەند و کاریگەرییەکانیان بە چ شـــێوەیەکە؟ بە تایبەت بۆ نموونە ئیمە باســـی کوردستان بکەیـــن، کوردســـتان لـــە نێـــوان دوو دۆخدایـــە، دۆخـــی ئومەتی ئیســـلامی و دۆخی مەملەکەتی ئیســـلامی، ئەم لایەنە داگیرکارییە چۆن ئەبینی؟

ئەوە نکۆڵی لێ ناکرێ کە ئیســـلام لـــە کاتـــی خـــۆی بـــە هەوێن و بۆنمایەیەکی ئێدئۆلۆژیکی، ئایینی و مێتافیزیکییەوە کشوەرگوشایی کردووە. لە پێشدا لە نیمچەدوورگەی عەرەبستان و دواجار پەلـــی هاویشـــتووە و لەگەڵ دوو دەســـەڵاتی لەمێژینەی ئەو سەردەمی دونیا واتا ئیمپراتۆری ڕۆم و عەجەم(نەک فارس)، شاخبەشاخ بووە و کشوەرگوشـــایی کـــردووە. ئەوە ئاســـاییە لە کشوەرگوشاییدا تۆ دەرۆی داگیرکاری دەکەی، بەو مانایەی کە تۆ دەرۆی دەسەڵاتێک لادەبەی و بۆخۆت لە شـــوێنی وی دەبی بەدەســـەڵات. ئیسلامیش کە دەسەڵاتەکانی دیکەی وەلاناون، بۆخـــۆی وەک دەســـەڵات چۆتـــە وێ، کـــە بەشێکیش کوردستاناتی ئێمەیە. وەکوو ئیستا دونیـــای لیبراڵ یا دونیـــای دیمۆکرات کە وا تێدەگا لە بەشێک لە دونیادا ڕشتە دەسەڵاتێک هەن کە داپڵۆســـێنەرن، دەســـەڵاتی ڕەشـــی ئێســـتبدادی و دیکتاتـــۆرن و خەڵـــک دەچەوسێننەوە، دەڕۆن کشوەرگوشایی دەکەن. کشوەرگوشایی هەمیشـــە نابێ بە داگیرکاری. بەڵێ ئیســـلامیش کشوەرگوشـــایی کردووە، دەوڵەت-ئومەتێکی دروســـت کـــردووە وەکوو دەســـەڵات و دەوڵەتی ئیســـلامی. هاتووە لە ناوچـــەی ئیمـــەش ئێمپراتۆریـــی عەجەمی تێکشـــکاندووە، لە قادسییە شـــەڕی سەخت کراوە و لەچەن شوێنێک دەرگیری هەبووە، تا هاتـــووە وڵاتەکەی گرتووە و ئـــەوە نکۆڵی لێ ناکرێ. بەڵام هاتنی ئیســـلام لەسەر بیرۆکەی گۆڕینی دێمۆگرافی ناوچە ئێتنیکییەکان و بۆ

وێنە نیشتیمانی نەتەوەی کورد دانەمەزراوە. لە گرتنەوەی (سوادالعراق)دا، ئەوە دەبینین لە سەردەمی حەزرەتی عومەردا دەگەڵ وڵاتانی عەرەبی جێ هێشت و گەیشت بە مەملەکەتی غەیری عەرەب و هات بۆ کوردستانات، (کە بە فتوح سوادالعراق دەناسرێ) سەحابییەکان لەسەر داوای حەزرەتی عومەر کۆبوونەوە و ئیجماعیان بەست (ئێجماع یەکێکە لە ئەدیللەی ئەحکام کە پێشتر باسمان لێ کردن و بەمانای کۆدەنگیی زانایان لەسەر بابەتێکە)، کە حاکم بگۆڕن بەڵام نەبن بە مالیک و خاوەنی مڵکەکە. ئەوکات سیستەمی ئابووریی وڵاتان شتێکی وەک فیئۆداڵیتە بوو و خەڵک کاری لەسەر موڵکی دەوڵەت دەکرد. موڵک هی دەوڵەتان بووە و زۆر لەمێژ نییە خاوەنایەتیی نادەوڵەتی لەسەر مڵک هەیە. ئەگەر بگەڕێیەوە سەر مێژوو و چاوی لێکەی ڕوونە کە کاتێک لە وڵاتێک حاکمەکان دەگۆڕان، ئەربابەکانی مڵک دەگۆڕان بەڵام بۆ خەڵکەکە زۆرجیاوازیی نەبوو، دوێنێ کاری بۆ ئەو دەسەڵاتە دەکرد و لەسەر ئەو موڵکە بەروبوومی خۆی هەڵدەگرت و بەشی وی دەدا، ئەوجار کە حاکمەکان دەگۆڕان، خاوەنی مڵک دەگۆڕا و خەڵک بەجۆرێک دەبوو بە کاریگەری خاوەنی دواتر و کاری بۆ وی دەکرد. بەڵام کە موسوڵمان گەیشتنە کوردستانات لە قادسییە بەولاوە، حەزرەتی عومەر فەرمووی ئەلێرەوە وڵات عەوەزبوو و دەچینە نێو میللەتانی غەیرەعەرەب، ئەگەر وەک پێشێ ئێمە مڵک وەکوو غەنیمەتی شەری چاو لێ بکەین و بێین لێرە مالیکی ئەو مڵکانە بگۆڕین، یانی لە واقیعدا مڵکی کوردمان کرد بە ئی عەرەب. پەس فەرمووین با ئێجماع بکەین. ئەلێرە ڕا کە وڵاتی عەرەبی تەواو دەبێ و واریدی سنووری کوردان دەبین، با چیتر مڵک غەنیمەتی شەڕ نەبێ و مڵک ڕادەستی خۆیان کەینەوە، دەوڵەتمان ببێ بەڵام مڵک هی خۆیان بێ. دیارە حەزرەتی عومەر نایهەوێ دێمۆگرافی بگۆڕێ و ئەوەش بەڵگەیەکی مێژووییە لەسەرئەوەی کە سنوری کوردستان لەکوێدا دەسپێدەکا. تۆ بە گۆڕینی مالیک دێمۆگرافیش دەگۆڕی، ڕاستە لەوێ مڵکەکە هی ئەو وەرزێرە نەبووە کە کاری لێ کردووە، بەڵام خاوەنی ڕابردوو هاوڕەگەزی خۆی بووە و ئەگەر بێی و مڵکەکە بدەی بە عەرەبێک، ئیتر تۆ دێمۆگرافیت گۆڕێ.

هاتووە، بەڵێ هاتووە و کشوەرگوشاییی کردووە و کوردوستانیشی بە ئەدەبیاتی ئیسلامییەکەی فەتح کردووە. چۆتە هەرکوێ مامۆستا و فێرکاری بەجێهێشتووە تا جیهانبینییەکە بۆ خەڵک شی کەنەوە، بەڵام خەڵک چارەنووسی خۆی لەبەردەستی خۆی بێ و بۆخۆی خۆی بەڕێوەبەرێ. ئاساییە لە هەموو کشوەرگوشاییەکدا گۆڕانکاری پێکدێن، بەڵام چۆن ئێستا دونیای لیبراڵ و دیمۆکرات دەڕوا و پێی وایە دەبێ داگیرکەر دەرکا و خەڵک ڕزگار کا، ئایینی ئیسلامیش کە هاتووە بەو فیکرەوە هاتووە، بەڵام چەندە جێبەجێ کراوە یا چەند جێبەجێ نەکراوە، چی خراپ یا چی چاکی لێ کەوتۆتەوە، ئەوە خۆی باسێک هەڵدەگرێ و منیش پێم وا نییە کە سەداسەد جێبەجێ کرابێ. بەڵێ لە زۆر جێیان ڕەنگە غەدریشی لێ کەوتبێتەوە، چوون ئەو تاکەی هاتووە، فەردە، کەسە، ڕاستە بە باکگراوندێکی ئایینییەوە هاتووە، بەڵام تاکێکە و ڕەنگە نەیتوانیبێ ئایین وەک خۆی جێبەجێ بکا. ئەو دەستەی هاتووە ڕەنگە تەعەسسوبێکی هەبێ و بە دەمارگرژی یا بە تێگەیشتنێکی خۆی خەریکی تەتبیقی دین بێ. کەواتە هاتووەهەم خاڵی ئەرێنیی هەبوونە، بۆ وێنە دەسەڵاتی زاڵی زاڵم هەبووە کە لێرە لایبردوون، هەم زەرەریشی لێ کەوتۆتەوە لە بازە بەشێکی. کەواتە دەوڵەتی ئیسلامی بەڵێ هاتووە کشوەرگوشاییشی کردووە، بەڵام بە زۆر خەڵکی موسوڵمان نەکردووە و هەوڵیشی نەداوە دێمۆگرافی بگۆڕێ، ئەگەرچی لێشی کەوتۆتەوە. لێی کەوتۆتەوە باسێکە و ئەوەی‌کە فکرەکەی خۆی ئەوە بێ، باسێکی جیاوازە.

مەسەلەی تەئسیر و تەئەسسوڕ (تأثیر و تأثر)، شوێندانان و شوێن‌وەرگرتنی ئایین و نەتەوە بەتایبەتییەکەی ئێمە مەبەستمان کوردە و ئەو نەتەوانەی کە باڵادەستن لەم ناوچەیە، وەکوو مەسەلەن بڵێین لە ئێران، لە عێراق لە تورکیە، ئەو تەئسیرو تەئەسسورەی ئایین و نەتەوە لەسەر یەکتر بە چ شێوەیەک دەبینن؟

تەئسیر و تەئەسسوڕ شتێکی ناچارە واتا خۆپاراستنی لێ ناکرێ. لە گلۆبالیزمدا و بەجیهانیبووندا کە تا ئێستاش دونیا نەیتوانیوە وەک خۆی قەبووڵی بکا، ئەو دەسەڵاتانەی کە جیهان‌وەتەنن و سنوور ناناسن، زۆریان کار بە نەتەوە نییە، فکرێکیان هەیە دێن بە پێی ئەو هەوێنە فکرییەی خۆیان هەنگاو دەنێن، کە ئیسلامیش یەکێکە لەوانە. ئیسلام هاتۆتە ئەو وڵاتانە و ئێمە با لەسەر دۆخی ئیسلام و کورد قسە بکەین. لێرە هەم کاریگەریی لەسەر کورد هەبووە و هەم تەئسیری لە کورد وەرگرتووە. یانی خزمەتگوزاریی دوولایەنە لە بەینی ئیسلام و کورد بەرچاوە، کارتێکەریی دوو لایەنە بەرچاوە، ئاساییبە لەو پرۆسەیە هێندێک شت لە دەست دەدەی، بەڵام هێندێک شت وەدەست دێنی. من پیم خۆشە لێرە ئاماژە بە بابەتێک بکەم، بایەخەکان نەگۆڕ نین، تەنانەت بایەخە نەتەوەییەکان نەگۆڕ نین، ئەو شتەی ئەورۆ دەبێ بە بایەخ، ئەوە بایەخی ئەو نەتەوەیەیە، ئەو زمان و زاراوەی کە ئەورۆ کورد بۆ ئاخاوتن بەکاری دێنێ، ئەورۆ ئەوە زمانیەتی نەک زمانە مێژووییەکەی. زاراوەی ئەورۆ زمانی خۆیەتی، خۆ ئێمە ئەگەر چاو لێ بکەین کورد لە سەیرێکی مێژووییدا، جلکەکەی گۆڕانی بەسەردا هاتووە، ئەو جلکەی کە ئەورۆ ئێمە لەبەری دەکەین، ئەگەر بگەڕێنەوە بۆ سەر مێژوو جیاوازە لەو جلکەی کە کورد دووسەد ساڵ یا پێنسەد ساڵ لەوەی پێش لەبەری کردووە. گۆڕان بەسەر جلکەکەماندا هاتووە، گۆڕان بەسەر زمانماندا هاتووە، بەسەر زاراوەماندا هاتووە، ئەوە شتێکی ئینسانی و پارێزهەڵنەگرە. ئایینی ئیسلامیش کە هاتۆتە کوردستانات، هەم لێرە برێک کوردێندراوە، واتا تەئسیری لە عالمانی کورد وەرگرتووە، هەم لەولاشەوە کاریگەریی خۆیشی هەبووە. خەڵک نێویان بوونە بە نێوی ئیسلامی، پۆششیان بووە بە پۆششی ئیسلامی، ڕەفتاریان بوونە بە ڕەفتاری ئیسلامی و ئەوە ئاسایییشە، هەر وەکوو ئێمە ئیستا لە جیهانیبوون و گلۆبالیسم یا گلۆبالیزێیشێنی ئەورۆدا، ئەوە دەبینین کە دەوری لەسەر لیباسمان هەبووە، دەوری لەسەر نێوی منداڵەکانمان هەبووە، بە باوەڕی من ئەوانە نابێ زۆر نەرێنی وەرگرین. ئەوە نیشانەی زیندووبوونی ئەو نەتەوەیەیە، کە چالاکی دەکا، خۆی فەرامۆش ناکا، مێژووی فەرامۆش ناکا، ئەسڵەکانی خۆی وەکوو نەتەوە فەرامۆش ناکا، ئیزۆلە نابێ، ئاسیمیلە نابێ، بەڵام خزمەتگووزاریی دوولایەنەی دەبێ، ئاساییە لەوەدا کە لە کارتێکەریی دوولایەنە هەمیشە خەساریش هەیە. ئەو پرۆسەیەی کە لە فەلسەفەی ئەورۆدا پێی دەڵێن گوزار، لە گۆزار لە کۆمەڵگایەکی بەدەوی بۆ کۆمەڵگای پێشکەوتوو یا گوزارەکانی هاوشێوە، حەتمەن هێندێک شتی باشیش لەدەس دەچێ، بەڵێ تەئسیر و تەئەسسوڕ هەیە، خەساریشی هەبووە و دەسکەوتیشی هەبووە.

ئیسلامی نەریتی یا هەمان ئیسلامی سوننەتی لە کوردستان ئایا تەنیا هەڵگری بارێکی ئەخلاقییە یا خۆد ڕەهەند و لایەنی جیاوازیشی هەیە؟

ئیسلامی نەریتی، دەبێتە ئەویتری ئیسلامی سیاسی بەو خوێندنەوەیە کە پێشێ بۆمان کرد. ئیسلامی نەریتی خوێندنەوەیەکی زۆر زیندوو و بەرۆژە

له ئایین و له ئیسلام. بەڵام پێداگری له سەر ئەخلاقه، ئیسلامی نەریتی دژ نییه لەگەڵ دروست بوونی حکومەت و دەوڵەتی ئیسلامی، بەڵام هەوڵیش بۆ دروست کردنی دەوڵەت وەک ساختار نادا. هەوڵ دەدا تاکی موسوڵمان پەروەردە بکا، یانی ئەگەر هەوڵ بدا دەسەڵاتی ئایینیش دروست بکا، ئیسلامی نەریتی به مێتۆدێکی دیکه دەیهەوێ دەسەڵاتی دینداران و کەسانی به ڕەوشت دروست بکا، نەک دەسەڵاتی ئایینی وەکوو ساختارێکی ئێشک. ئیسلامی نەریتی ئەویتری ئیسلامی سیاسییه، ئیسلامی سیاسی دەیهەوێ دەوڵەت و له لووتکەدا حکومەتی ئیسلامی دروس بکا، مانای ئەوە نییه ئەو پەروەردە فەرامۆش دەکا و مانای ئەوە نییه ئیسلامی نەریتیش دەسەڵاتی ئیسلامی ئێنکار دەکا، بەڵام ئیسلامی نەریتی خوێندنەوەیەکی نەرم و نیان و گونجاوە لەگەڵ کلتوری مرۆڤ، لەگەڵ ئینسان، کار لەسەر ئەخلاق دەکا، کار لەسەر دروست کردن و پەروەردەی تاک دەکا و دەیهەوێ تاکەکەش به بیرۆکه و باکگراوندێکی ئایینی دروست بکا؛ له کۆتاییدا کۆمەڵگایەکە ببێتە کۆمەڵگایەکی ئەخلاقمەدار و ڕەوشتمەند. ئەو کۆمەڵگایه ئەگەر تاکەکانی، پەروەردەیەکی ئینسانی و ئەخلاقیی دروستیان هەبێ، هەرئەوانن سبەی دەسەڵات دەگرنەدەست و هەر ئەوانیشن که ئەگەر له دەسەڵاتدا بن ئەخلاقمەدارانە و ڕەوشتمەندانه حوکم دەکەن و دوور دەبن له گەندەڵی. کەواتە ئیسلامی نەریتی له کوردستانی ئێمە، هەوڵی نەداوە بۆ دروست کردنی دەوڵەت و حکومەتی ئیسلامی بەڵام هەوڵی داوە بۆ سەقامگیر کردن، بۆ گونجانی ڕێنماییەکانی دین و بۆ دروستکردنی تاکێکی دینداری بەئەخلاقی ڕێکوپێکی بەدوورله گەندەڵی و خراپەکاری. کاری ئیسلامی نەریتی له وڵاتی ئێمە ئەوە بووە که زۆرینەی دەعوەتگەرەکان و بانگخوازە ئایینیەکانی کوردستانات دەگرێتەوە.

سۆفیگەری له کوردستان چ دەورێکی بووه و هەیەتی؟

سۆفیگەری له کوردستان نێوێکی تەواو نییه بۆ بابەتەکه، چون تەریقەت هەن بۆ پەیوەندیی مەعنەوی لەگەڵ خوا، بۆ ئاشتیکردن و پێکهاتنەوە لەگەڵ خۆت. دیارە تەریقەتەکان زۆرن، هەموو پێیان ناڵێن سۆفی، سۆفییه، دەروێشه و له بەشێک له ناوچەکانی دیکه تەریقەی دی هەن و نێوی دیکەشیان هەن، کەواتە گوتنی وشەی سۆفی یا سۆفیگەری، پڕ به پێستی نییه، بەڵام بووە به شتێکی مەشهور و گەرچی نادروست بێ، وشەکە جێکەوتووە؛ دەنا بابەتەکە گشتیترە لەوەی مەوزوعی عیرفانی ئیسلامی. دیارە عیرفان له نێو ئایین و ئایینزاکانی دیکەشدا هەیه، ئەو جەریانی سۆفیگەرییه که مەشهوورە له وڵاتی خۆمان، یان عیرفان له کوردستاناندا، بەشێکه له مەکتەب و مەدرەسەی ئیسلامی نەریتی. گوتمان ئیسلامە نەریتییەکە بۆ جێگیر کردنی ئەخلاق، پێویستی به پەروەردەی تاک هەیه، پەروەردەی تاک میکانیزمەکەی هەمان عیرفانه. یانی عیرفان له کوردستاندا مەکتەب و مەدرەسەیەکه که ئینسانەکان پەروەردە دەکا بۆ ئەوەی ئەخلاقی بژین و هاوکات شەعائیری دینی، فرووعیاتی دین جێبەجێ دەکەن. شەریعەت لەگەڵ تەریقەت دژ نییه، تەواوکەری یەکترن، بەڵام عیرفان یا ئەوەیکە به سۆفیگەری دەناسرێ له کوردستاندا، مەعنا دروستەکەی یانی مەعریفەت یانی شناخت، یانی خۆناسین، که ئەوە له دینی ئیسلامدا وەک ئەسڵێک وەردەگیرێ. (من عرف نفسه فقد عرف ربه) واتا هەرکەس خۆی بناسێ پەروەردگاری خۆیشی دەناسێ، هەرکەس خۆی وەکوو وێنه و ئاکام و بەرهەمی مەکتەبێک بناسێ، ئاساییه ئەوکات ئەو مەکتەبەی که ئەوی پەروەردە کردووە یا ئەو خوایەی که پەروەردگاری ئەوە،

ئەویش دەناسێ، دەزانێ خوا ڕەحمەتی لەسەر خۆی نووسیوە، هەمووی ڕەحمەتە. کەواتە بەرهەمی سۆفیگەری یا عیرفان لە کوردستاندا، کەسانی گەورەی وەکوو مەولانا خالید و حاجی قادر کۆیی و زۆرێکی دی لە پیاوە گەورەکان کە لە کوردستاندا هەربوونە تا دەگاتە حەزرەتی سراجەددین و... ، یەکجار زۆرن ئەوانەی کە شێخانی تەریقەت بوونە، هەم مامۆستای خەڵک بوونە، هەم عارف بوونە هەم واریع بوونە. یانی ئەهلی وەرع و تەقوا و پاریزگاری بوونە، هەم ئینسانی بە ئەخلاق بوونە، کە ئەوانە هەموویان شاگردی ئەو مەکتەبەینە، کە ئەو مەکتەبە بۆ کورد و بۆ کوردایەتی هەم لە زمان و ئەدەبیاتدا هەم لە شۆڕشەکاندا، گەورەترین خزمەتی کردووە و بە واقیعی نوسخەیەکی کوردانەیە لە دین. نوسخەی کوردی یانی ئەوەیکە بە ڕواڵەت پێی دەڵێن خۆماڵی کردن(دانش بومی‌سازی)، کە ئیستا لە دانشگاکان قسەی لێ دەکری. تەسەووف و عیرفانیش لە کوردستاندا خوێندنەوەیەکی کوردانەیە پڕبەپێستی کۆمەڵگای کوردەواریی خۆمانە و بۆ خەڵک نامۆ نییە. لە لەدایک بوون تا مردن لەگەڵ خەڵکەکەی خۆیەتی، نەهامەتییەکانی هەست پێ دەکا، لە کوێ هەستی بە غەدر کردبێ، دژی داگیرکەر ڕاوەستاوە، بە درێژاییی مێژوو و خەبات و بەرخۆدانی کورد، ئەوانەی چەکی شەڕەفیان پێ بووە و لە سەنگەری خەبات و بەرخۆداندا بوونە، بەشی زۆریان پابەند بوونە بە عیرفان و تەریقەت و ئیسلامی نەریتی لە کوردستاناتدا تا ئەمڕۆش. کەواتە عیرفان خزمەتی بە نەتەوەی کورد کردووە و نەتەوەی کوردیش خێری لێ دیوە، خوێندنەوەیەکی کوردانەیە لە ئایینی ئیسلام.

بابەتێک کە جێی خۆیەتی ئاوڕێکی خێرای لێ بدەینەوە، بەڵام خێرا لێی نەگوزەرێین، ئەو ڕاستییەیە کە بەداخەوە زۆرینەی کات خوێندنەوەیەکی ئاوەژوو لە ئیسلامی نەریتی دەکرێت و زۆر کەس کاتێک کە نێوی ئیسلامی نەریتی یا سوونەتی دەبیستێ، پێی وایە قسە لە خوێندنەوەیەکی گۆشەگیر، کۆن و بەردینە لە دین دەکرێ. کەچی بە پێچەوانەوەوە، ئیسلامی نەریتی خوێندنەوەیەکی دینامیک، زیندوو و بەڕۆژە کە هاوکات هێمای نەرمی و پێکەوەژیانە. دینداری بەپێی ئەو شتەی لە حەدیسی قودسیدا ڕوون کراوەتەوە، سێ پلەی ئیمان و ئیسلام و ئیحسانی هەیە کە عیرفان و نەریت نوێنەری باڵاترین پلەی دینداری واتا ئیحسانە و ئامانجەکەی پێکەوەژیان و هەستپێکردنی چاوەدێریی هەمیشەیی خوا و بەتایبەت خزمەتگوزاریی ئایین و نیشتیمانە. بۆ وێنە پێویستە ئاوڕێک لە مێژووی جەریانی برایانی سنووسی، بە سەرکردایەتیی پێشەوا عومەر موختار بدرێتەوە، کە مەدرەسەیەکی عیرفانییە بەڵام لە کاتی داگیرکرانی وڵاتی ئەلجەزایر لەلایەن کۆلۆنیالیزمی ئیتالیاوە، گشت تەکیە و خانەقاکانی خۆی کرد بە سەنتەری چالاکی و خەبات و بەرخۆدان دژی داگیرکەران و گەرچی گیانی خۆی لەسەر دانا و بەدەست داگیرکەرانی وڵاتەکەی شەهید کرا، بەڵام پێگەیەکی ئاوێتە لەگەڵ ڕێزی تەنانەت لە دڵی داگیرکەراندا وەدەست هێنا و ئەو خەبات و چالاکییەی دەستی پێکردبوو، لەئاکامدا دەستی نەیارانی لەسەر زێد و نیشتیمانەکەی قوڵە کردەوە. دیارە هەر ئەوەش بوو بەسەرهاتی ئیمامی ڕەببانی و سۆفییەکانی هیندووستان لە هەمبەر داگیرکەرانی وڵاتەکەیان. لە کوردەواریی خۆمانیش بەشی هەرەزۆری خەباتگێڕان و ڕێبەرانی چالاکیە نەتەوەییەکان، هاوکات ڕێبەرانی ئایینی بە باکگراوندی عیرفان و نەریت و تەسەووفن. کەسانێک وەکوو پێشەوا قازیی شەهید، شێخ سەعیدی پیران، شێخ مەحموودی نەمر، بنەماڵەی شێخانی شەمزینان و بنەماڵەی بارزانی و کەسانی هاوشێوە. دیارە ئەو مەدرەسەی عیرفانە، پارێزەر و پەرەپێدەری

زمان و ئەدەبی کوردیش بووە و شاعیر و ئەدیبی گەورەی پەروەردە کـردوون. وەکوو مەولەوی تاوەگۆزی و مامۆستای نالی و مەحوی و مەلای جزیری و مامۆستا عەبدولکەریم مودەڕڕیس.

پێگـە و دەوری ڕەوتـە ئیسـلامییەکان، مەبەسـتمان بە دیاری کراوی ئیسلامی سیاسی و سەلەفییەتێکە کە ئیستە لە کوردستاندا هەیە بە تەعبیری ئەمڕۆ نەک تەعبیرە مێژوویەکەی، دۆخی ئێستا و مەترسییەکانیان بەگشتی چییە و لە کۆتاییدا ئەگەر دەکرێ گرێی بدەین بە وڵامی ئەو پرسـیارە کە ئەرکی کۆمەڵگای موسوڵمان لە ڕۆژهەڵات نیسبەت بە ڕەوتی ئیسلامی سیاسی چۆنە؟

ئێمـە باس لە ئەوەی دەکەین کە ئەوڕۆ وەکوو جەریانی ئیسـلامی سیاسـی لەسـەر ئـەرزی واقیع دەناسرێ لە کوردستاناتدا، ئەوەی کە هەیە لە وڵاتـی ئیمە وەکوو ئیسـلامی سیاسـی یا ئەحـزاب یا تەنانـەت جەریاناتی ئیسـلامی سیاسـیش کە هەن، لەگەڵ دەوڵەت-نەتەوە زاوییەیـان هەیـە. بۆخەڵکـی ئێمـە و بۆ کوردەواری ئەوڕۆ خەراپـی لێ کەوتووەتەوە. ئەگەرچی ئەوانیـش مافی بوونیان هەیە هەر وەکوو جەریانێکی چەپی مافی خۆیەتی ببێ و بانگەشەی خۆی بکا، وەکوو ئەوانەی کە کار دەکەن بۆ مێتروپۆلێکی جیهانی، وەکووئەوانەی کاردەکەن بۆ گڵۆبالیـزم. لەئاکامدا ئەوانیش مافی خۆیانە هەبن، بـەڵام خاڵێکی کە بۆتە هۆکار زۆرجار دژایەتیی لێ بکەوێتەوە ئەوەیە کـە کورد لە چ قۆناغێکدایە و بۆ لەو قۆناغەدا ئیسـلامی سیاسـی بە زەرەری جووڵانەوەی کـوردە؟ لەو وڵاتانە کە نەتـەوە وەک خۆی وڵاتـی هەیـە، زمانـی هەیـە، بە گشـتی شوناسـەکەی دان-پێداهێنـدراوە، لە نەتەوە یەکگرتـووەکان ئاڵای هەیـە، زمانەکەی بە زمانی فەرمی دەناسرێ، کولتورەکەی، وەکوو کولتورێکـی فەرمـی لـە دونیایـەدا، دانی پێدادەهێنـدرێ. بەڵێ ئەو وڵاتی خۆی هەیە. چون قەیرانی شوناسـی نییە لە چوارچێوەی وڵاتەکەی خۆیدا، ڕێگە دەدا هەر ڕەوتێک بەو مەرجەی خەڵک ئازار نـەدا و توقێنەر نەبێ، چالاکیی خۆی بکا و بوونی هەبێ. بەڵام ئیستا کورد لە کوردستاندا بەگشتی و لە کوردستانی ڕۆژهەڵات بەتایبەتی کە ئێمە لەسـەر دۆخی خۆمان قسە دەکەین، قەیرانی شوناسی هەیە، واتـا چوارچێـوە جوغرافیایەکـەی لـە ژێر هەڕەشەدایە کە دێمۆگرافیی بگۆڕدرێ، ئەوەی کە ئێمە لە باکووری ڕۆژهەڵات دەیبینین کە بە غەدر ناوی ئازەربایجانیغەربییە، یا ئەوەی لە کرماشـان دەیبینێن، لە بەشێک لە ئیلام دەیبینیـن، لەوێـدا ئێمـە دەبینیـن کـە داگیرکـەرەکان خەریکـن جوغرافیایەکەی ڕۆژبـەڕۆژ لـێ چووکەتـر دەکەنـەوە. ئەوجوغرافیایـەی کـە ئـەوڕۆ لـەو چـەن ئوستانەشـدا هەیـە، خەریکە ئەویشـی لێ دەسـتینن و چووکـەی دەکەنـەوە، مافـی خوێنـدن بە زمانی خـۆی نییە، فەرهەنگ و دابونەریتەکانی خۆی ناتوانێ جێبەجێ بکا، و بە مانای پڕبەپێسـتی وشە قەیرانی شوناسی هەیە، لەو دۆخەدا کە کورد لەو حاڵەدایە، لەو لاوە ئەحزاب و جەریاناتی ئیسلامیش تەبلیغی دەسـەڵاتێک دەکەن بە هەوێنـی دەوڵەت-ئوممـەت کـە بەشـێکیان بێگومـان لەژێرکارتێکەریی ناسیۆنالێزمی عەرەبیشدان، تەنانـەت بە پۆشـاک و بە قسـەکردن و بە شـکڵیانەوە دیارە، نکۆڵی لێ ناکرێ ئەوانەش دەبن بە بەشـێک لە سـڕینەوەی شوناسـی کـوردی، یانی کـورد بۆخـۆی بەلاڵێدراوە، ئیسـتا کورد هەر چوارپارچـەی داگیرکراوە، خەریکە ناسـیۆنالیزمی تـورک و عەرەب و فارس دێمۆگرافییەکەی دەگۆڕن و دەیانەوێ شوناسـی بگـۆڕن، هەرلـەو دۆخەشـدا، جەریاناتێکـی بە نێو ئەحزابی ئیسـلامی کە

ئیستا هەن، کە بە داخەوە ئەوانیش نەیانتوانیوە وەکوو حیزبی کوردیی ئیسلامی خۆیان نیشان بدەن، لەژێر کاریگەریی ناسیۆناڵیزمی عەرەب و تورک و فارس‌دا، تەبلیغ دەکەن بۆ دەسەڵاتێک بە هەوێنی ئوممەتی ئیسلامی. ئاساییە ئەوە دەتوانێ هەڕەشە بێ لەسەر ئەو خەبات و بەرخۆدانەی کە کورد ئەوڕۆ دەیکا بۆ مسۆگەرکردن وسەقامگیرکردنی شوناسی خۆی چونکە چوارچێوەی جوغرافیاییەکەی، یا ئابوورییەکەی و زمانەکەی و فەرهەنگەکەی، هەمووی ئەوانە لەژێر هەڕەشەدان. ئەو قەیرانەیە کە ئێمە وەکوو خەتەردەیبینین. پێویستە ئەلێرەڕا دەلاقەیەکی چووکە لەسەر هەڵسوکەوتی جەریانی نەوسەڵەفییەت یا ئیسلامی سیاسی بە گشتی لەگەڵ ئەو بابەتە بکەینەوە، ئەویش ئەوەیە کە ئەوانەی لەژێر ئەو نێوانە کار دەکەن بۆ ئایین، نەیانتوانیوە ئایینی ئیسلام بکوردێنن. بەڕاستی ئایین لەگەڵ ئێتنیک هیچ کێشەیەکی نییە. ئایین بۆ خزمەتە بە نەتەوە، هەرنەتەویەکیش بۆی هەیە ئایین بە خزمەتی خۆی بگرێ بە پاراستنی بایەخەکانی کە بۆخۆی هەیەتی. بەڵام ئەو ڕەوتە ئیسلامییانە، لەژێر کارتێکەریی ناسیۆنالیزمی عەڕەب و تورک و فارس بە داخەوە ڕووناکبیران و پسپۆڕانیان سەرکەوتوو نەبوونە کە بانگەشە بۆ ئیسلامێکی سیاسی بە بۆن و بەرامەی کوردی بکەن. ئێشکالێک کە کاتی خۆی لە نێو ئوممەتی عەرەب ڕوویدا ئەوەبوو کە بەشێک لە بەڕواڵەت ڕووناکبیرانی ئایینی، بەتایبەت سەیدقوتب، هاتن لە تاکی مووەحید و تاکی مولحیدڕا (بە داوێژی خۆی)، کردیان بە جامیعەی جاهیلی و جامیعەی تەوحیدی. ئێمە هەموو ڕەوتە ئیسلامییەکان بە یەک چاو نابینین، بەڵام خوێندنەوەی ئەو جەریانە ئێدێئۆلۆژیک و حیزبە ئیسلامییانە کە ئێمە بەرکەوتنمان لەگەڵیان هەیە، وەکوو ڕادیکاڵیزم و جەریانی فەندەمێنتالیستی ئیسلامی، تەواو لەژێر هەژموونی فکری سەید قوتبە کە تاکی مووەحید و تاکی جاهیلی کرد بە کۆمەڵگای تەوحیدی و کۆمەڵگای جاهیلی، کە گشتگیرییەکی ترسێنەری تێدایە. خوێندنەوەی ئەو جەریانی فەندەمێنتاڵیستی و ڕادیکاڵیزمی ئیسلامییە کە ئەوڕۆ لێرە حیزبە ئیسلامییەکان نوێنەرایەتییان دەکەن لەسەر کۆمەڵگای کوردی ئەوەیە کە ئەو کۆمەڵگایە کۆمەڵگایەکی جاهیلییە کە دەبێ وێرانی کەن. پێیان وایە جامیعەکە جامیعەیەکی تەوحیدی نییە و جاهیلییە. یانی مامەڵەیان لەگەڵ تاک نییە کە بەڕای وان بۆ وێنە فڵان تاکە لە دین لایداوە و دەبێ ڕینوێنیی بکەن و بیگەڕیننەوە لای دین؛ بەڵکوو شەڕیان لەگەڵ کۆی کۆمەڵگایە. کۆمەڵگایە کە بە جاهیلی دەناسێنن. کەواتە دەتوانن هەڕەشەیەکی زۆرگەورە بن لەسەر ئەو بیرە ناسیۆنالیزمە کوردییە. بەڵام بیری ناسیۆنالیستیی کوردیش دەبێ خوێندنەوەیەکی زانستی و دروست لەسەر ئەو بابەتە بکا کە هەر وەکوو جەریانێکی ئایینی دەتوانێ لە جەریانێکی نەرم و خزمەتگوزاری وەک ئیسلامی نەریتی کە لە خزمەتی نەتەوەدایە، ببێ بە جەریانێکی فەندەمێنتالیستی و ترسێنەر، جەریانی ناسیۆنالیزمیش نابێ فەرامۆش کا کە خودی ناسیوناڵیزمیش دەتوانێ بەدیهێنەری فاشیزمی موسولینی بێت. یانی ناسیۆناڵیزمیش نابێ وەکوو دژبەر خەریک بێ بەریەک کەوتن دروست بکا، دەبێ ئەویش خوێندنەوەیەکی دروست لە ناسیۆنالیزم بکا. ناسیۆنالیزمیش بە مانای ئێنکاری ئایین نییە، ناسیۆناڵیزمیش دەتوانێ خوڵقێنەری جەریانێکی شیبهە فەندەمێنتاڵیزمی ئیسلامی بێت کە ئەویش دەبێتە شۆڤینیزم یا فاشیزمێکی تۆخی موسولینیستی. ناسیۆناڵیزم یا ئێنترناسۆناڵیزم دەتوانن خوڵقێنەری توندوتیژی بن. کەواتە ئێمە لێرە وەک کورد حەرەکەتی نامەعقوولمان بەرابەر دەکرێ، بەڵام بۆخۆمان دەبێ عەقڵانی

و ئینسانی ڕەفتاربکەین. خەڵکانێک هەن دەیانهەوێ بە سیاسەتی ئیزۆلەکردن و ئاسمیلەکردن ئێمە بفەوتێنن. ئێمە لە عەینی ئەوەیدا کە پێش دەگرین و خەبات دەکەین دژی وەی، بەڵام نابێ ئەوەش ئێمە وا لێ بکا کە هێرش بکەینە سەر بیروباوەڕی خەڵک. هەموو کەس و هەموو جەریانیک بە یەک چاو ببینن. کەواتە ئەمەش دەبێ خوێندنەوەی لەسەر بکەین و وشیاریش بین. تاک لێرە ئەرکی هەیە، وشیار بین و فەرقیان بکەین ئەو حێزب و جەریانانەی کە دەیانهەوێ بیری کوردی بسڕنەوە، ئەو جەریانە ئیسلامییانەی کە ئێمە بە کۆمەڵگای جاهیلی نێودەبەن، غەزا دەکەن لەگەڵ ئێمە و جیهاد دەکەن لەگەڵ ئێمە و دەیانهەوێ ئێمە بە عەبد و جارییەبگرن، ئێمە نەهێڵین ئەوانە لە نێو ئێمە بوونیان هەبێ، مافی خۆمانە وەکوو گەلی کورد کە دژی ئەوانە خەبات بکەین، ئیجازە نەدەین لە نێو ئێمە مەلایەتی بکەن، ئیجازە نەدەین لە نێو ئێمە بنکە و دەزگایان هەبن. چون بەڕاستی ئەوانە ئەگەر دەسەڵاتیان هەبێت، حەرەکەتی دیکە وەکوو داعش دروست دەکەنەوە کە بیری نەتەوایەتییەکە بفەوتێنێ و ولاتەکەمان کاول بکات، بە عەبد و جارییەمان بگرن. بەڵام ئەوەش نابێ ببێ بە پاساو کە ئێمە هەر کەسێک شەعائیری دینیی بەڕێوەبرد یا نیشانە دینییەکانی پێوە بوو، وەکوو ڕدێن و عەبا ومێزەر ومزگەوت و ئەنجامدانی فەریزەکانی دینی، لەخۆڕا هەمووان بە یەک چاو ببینین. کورد دەبێ وشیارتر بێ لەوە، بخوێنێتەوە هەر لە نێو کوردستانی ئێمەدا ئێستە حیزب و جەریانی وا هەیە کە بەڕاستی ئەگەر خزمەت بە خەبات نەکا دژیشی ناوەستێ. بەڵام ئەوانەی دژی دەوەستن، ئەرکە لەسەر ئێمە کە ئێمەش هەوڵ بدەین کە ئەوانەش لە نێو گەلی کورد نەمێنن، ئەو جەریانەی کە بە جەریانی سەلەفی دەیانناسین نەک سەلەفی ساڵح. ئەوەی بە جەریانی سەلەفی یا بە ڕادیکاڵیزمی ئیسلامی یا بە جەریانێکی فەندەمێنتالیستی تۆخی دەناسین کە خەڵک لە نێو ئێمە بە نێوی داعیش و تالیبان و ئەلقاعیدە و ئەوانە دەیانناسێ، ئەوانە دەتوانن هەڕەشەی جیددیان هەبێ بۆ سەر کیانی کوردی. حێزبەکانی دیکەش دەبێ خوێندنەوەی دروستیان لەسەر بکرێ، یانی بارومبەندی بکرێن، لە کوێ هەڵەن و لەکوێ دژی ئێمەن، لەوێ لە بەرانبەریان ڕاوەستین، بەڵام لە کوێ خزمەت بە بیر و باوەڕی خەڵک دەکەن و دەیانهەوێ خزمەت بە ڕزگاریی نەتەوە بکەن، ئێمەش مافمان نییە بیانسڕینەوە، دەبێ دانوستانیان لەگەڵ بکەین و وەک خۆی ئیعترافیان پێ بکەین. چون ئەگەر بمانهەوێ بیانسڕینەوە دەبن بە بەردەنگ و دەبن بە دژبەر. ئیعترافیان پێ بکەین، چون ئەوان هەبن چاکە. جەریانی ڕادیکاڵیزم و فەندەمێنتاڵیزم بەڕاستی بۆ ئێعتراف پێکردن نابن، بەڵام حیزب و جەریاناتە ئیسلامییەکانی دیکە هەریەکەی بە ڕێژەی خۆی دەبێ ئیعترافیان پێ بکەین، دانوستانیان لەگەڵ بکەین و بیانکێشینە نێو چاخی خەبات، بیانکێشین بۆ ئەوەی کە ئەرکداریان کەین کە وەزیفەیانە داگیرکار لەو ولاتە دەرکەن و دوایەش بە ئەندازەی خەباتی خۆیان تەنخایی بکەن. مادام بەشیان نەبێ لە ڕزگاریی نەتەوەکەیاندا، دوایێ نابێ داواکاریی زۆریشیان هەبێ. با بێن بە ئەرکی خۆیان وەک تاکێک لە کۆمەڵگای کوردی هەستن، کۆمەڵگایەکەش کۆمەڵگایەکی ئیسلامییە، با خزمەت بە ئیسلام بکەن و بەو کوردە ماڵویرانەش بکەن کە ئەوەش کوردە و موسوڵمانە. داگیرکەر لە ولاتی کوردی دەربکەن و یارمەتیدەر بن بۆ ئەوەی کورد لە قەیرانی شوناس دەرچێ و ولاتی خۆی بە کیان و ئالای خۆی دروست بکا، میللەتەکەش موسوڵمانە، با ئەو میللەتە موسوڵمانە لە چوارچێوەی خۆیدا حەساوە بێ و بحاوێتەوە.